

**ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΑΤΟΜΙΚΟΙ
ΦΙΛΟΣΟΦΟΙ
ΚΑΙ
Ο ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ**

Μελέτη του CYRIL BAILEY

Μετάφραση: ΛΕΩΝΙΔΑΣ Α. ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΔΗΣ

ΑΘΗΝΑ 2020

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ
ΜΕΡΟΣ Β. ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ
ΚΑΝΟΝΙΚΟ

Ασχολούμενοι με τον Δημόκριτο και τους προγενέστερους φιλοσόφους ήταν βολικό να πραγματευθούμε τελευταία την μεταφυσική τους ή τη θεωρία της γνώσης και να την θεωρήσουμε ως συμπέρασμα της ψυχολογίας τους και τη θεωρία της αίσθησης, από την οποία εξαρτάται αναπόφευκτα σε μεγάλο βαθμό. Για τη συζήτηση του συστήματος του Επίκουρου θα είναι καλύτερα να ανατρέψουμε τη σειρά της διαδικασίας. Όχι επειδή το Κανονικό του, όπως το ονόμαζε, εξαρτάται λιγότερο από την θεωρία του της αίσθησης ή την περιγραφή της ψυχής, αλλά εν μέρει επειδή ο ίδιος ¹ το έχει τοποθετήσει στην αρχή της εκτεταμένης περίληψης του φυσικού του συστήματος, και ακόμη περισσότερο επειδή παρέχει την μια κεντρική αρχή της φιλοσοφίας του πάνω στην οποία κρέμονται όλες οι άλλες. Είναι πράγματι αυτή η μοναδική αρχή η οποία δίδει στο σύστημα του Επίκουρου, με όλες του τις αδυναμίες και τα ψεγάδια, πολύ μεγαλύτερη οργανική ενότητα από ότι οι θεωρίες των Ατομικών του προδρόμων, και η αποτυχία να αναγνωρίσουν τη σημασία της σαν θεμέλιο του συνόλου έχει οδηγήσει πολλούς από τους κριτικούς του, και αρχαίους και σύγχρονους, να υποεκτιμήσουν την φιλοσοφική αξία της Επικούρειας φιλοσοφίας. Για να συζητήσουμε σε αυτό το στάδιο αυτή την αρχή και τις συνέπειες της, θα είναι αναγκαίο, εφόσον το συνολικό σύστημα συνδέεται πολύ στενά με τα μέρη του, να προβλέψουμε ως ένα βαθμό τα συμπεράσματα των επόμενων μερών, ειδικά αυτών που πραγματεύονται την Ψυχή, τους Θεούς, και την Ηθική Θεωρία: ομοίως σε αυτά τα μέρη το πεδίο του Κανονικού πρέπει εν μέρει να περπατηθεί ξανά. Αλλά είναι ευτυχώς δυνατό να το εξετάσουμε τώρα χωρίς να συζητήσουμε αμφισβητούμενα σημεία της ψυχολογίας, αν και οι πιο πρόσφατες λεπτομέρειες θα ρίξουν νέο φως πάνω σε αυτό².

Το πρωταρχικό ενδιαφέρον του ίδιου του Επίκουρου βρίσκεται στην ηθική θεωρία του. Η παρακμή της πολιτικής ζωής, η γενική παρακμή της δραστηριότητας στη σκέψη και την λογοτεχνία, η εξασθένηση της ηθικής και πνευματικής αξίας των παλαιών θρησκευτικών ιδεών όλα έδειχναν προς την ίδια κατεύθυνση: ένας ηθικός οδηγός για την ιδιωτική ζωή ήταν η πρώτη απαίτηση που έγινε από μια νέα φιλοσοφία. Συνεπώς προχώρησε όχι σαν δάσκαλος της επιστήμης, ο διάδοχος των Ιώνων φιλοσόφων, ούτε σαν ένας μεγάλος αφηρημένος στοχαστής με ένα ιδεαλιστικό σύστημα όπως αυτό του Πλάτωνα, αλλά πρωτίστως σαν ιεροκήρυκας με ένα Ευαγγέλιο ζωής – το Ευαγγέλιο της ηρεμίας και του σώματος και του νου. «Η Φιλοσοφία»,

1 Επικ. i, παρ. 37, 38.

2 Ένας σύγχρονος συγγραφέας (F. Merbach, *De Epikuri Canonica*, 1909) έχει πράγματι υποστηρίξει ότι το Κανονικό είναι εντελώς ανεξάρτητο από την Επικούρεια ψυχολογία και ότι εκφράζεται και μελετάται προσεκτικά με γλώσσα και ιδέες, οι οποίες δεν είναι υλιστικές: έτσι επίσης ο Joyau, *Epicure*, p. 78. Αυτό θα ήταν, εάν είναι αλήθεια, σοβαρή κατηγορία αντίφασης ενάντια στον Επίκουρο, αλλά (1) δεν υπάρχει πραγματική δυσκολία, εκτός από τέτοια που πρέπει αναπόφευκτα να συνδέσει σε ένα υλιστικό σύστημα, συμφιλιώνοντας το Κανονικό με την ψυχολογία, (2) όλοι οι άλλοι σοβαροί σύγχρονοι κριτικοί έχουν πάρει την αντίθετη θέση, (3) η μόνη απόδειξη του Merbach (p. 11) φαίνεται να είναι ότι ο Επίκουρος το πραγματεύεται πριν να ασχοληθεί με την ψυχολογία – το οποίο δείχνει μόνο ότι σε ένα στενά πλεγμένο σύστημα, απ' όπου και να ξεκινήσεις, πρέπει να υποθέσεις κάτι που πρέπει να αποδειχθεί εις το εξής.

διακήρυσσε³, «ήταν μια πρακτική δραστηριότητα που είχε σκοπό με λόγο και συλλογισμό να κάνει ευτυχισμένη τη ζωή». Αλλά ακόμη για τον σκοπό της «ευτυχισμένης ζωής» κάποια γνώση και της εξωτερικής φύσης και των λειτουργιών του ανθρώπινου νου και των σχέσεων μεταξύ τους ήταν βασική, τέτοια γνώση της φύσης και των νόμων του φυσικού κόσμου οπωσδήποτε καθώς θα έσωζε τους ανθρώπους από δύο μεγάλους τρόμους που μπορούσαν να ταράξουν τις ζωές τους⁴, τον τρόπο της αυθαίρετης επέμβασης των θεϊκών όντων στον κόσμο και το φόβο της τιμωρίας της ψυχής μετά τον θάνατο. Επιπλέον πίστευε ότι η έρευνα των φαινομένων του ίδιου του φυσικού κόσμου συνιστούσε την φυσική ευχαρίστηση της διάνοιας (διάνοια)⁵, και, εφόσον έφερνε μαζί της λίγο ή μη συνεπακόλουθο πόνο, ήταν χαρακτηριστικά «καθαρή» ηδονή: οδηγήθηκε συνεπώς να κάνει μια τέτοια έρευνα το υπέρτατο νοητικό ενδιαφέρον του και να παραγγείλει στους πιο προχωρημένους μαθητές του να τον μιμηθούν.

Αλλά πια έπρεπε να είναι η φύση αυτής της έρευνας; Σε πια βάση έπρεπε να μείνει και πως έπρεπε να οδηγηθεί; ο Επίκουρος επιθυμούσε πάνω από όλα τα πράγματα να είναι ο διδάσκαλος του «απλού ανθρώπου». Το ηθικό ιδεώδες του έπρεπε να είναι αυτό που είναι εφικτό σε όλους, και το φυσικό του σύστημα ομοίως πρέπει να θεμελιώνεται στην κοινή λογική του μέσου ανθρώπου: έπρεπε να είναι κατανοητό στον καθένα που θα έμπαινε στον κόπο να μάθει τις αρχές του. Από αυτό προέκυπταν αμέσως δυο σημαντικές συνέπειες: πρώτον δυσπιστία για την αναγκαιότητα ή την αξία της εξωτερικής ή προκαταρκτικής εκπαίδευσης στη φιλοσοφία και δεύτερον βαθιά δυσπιστία για τη Λογική, ή τους αφηρημένους κανόνες της σκέψης, η οποία έτεινε να οδηγεί το νου μακριά από τον πραγματικό κόσμο σε απόμακρες και επουσιώδεις αφαιρέσεις.

Και στις δυο αυτές απόψεις ο Επίκουρος βρέθηκε σε αντίθεση με τις υπάρχουσες σχολές σκέψης. Ο Πλάτων είχε απαιτήσει από τους μαθητές του μακρά σειρά εκπαίδευσης στις επικουρικές επιστήμες πριν μπορέσουν να εισέλθουν στη « Διαλεκτική». Ο Αριστοτέλης είχε δώσει στους μαθητές του μια κατανοητή επισκόπηση της ανθρώπινης γνώσης και σκέψης: ο ίδιος ο Δημόκριτος είχε απλωθεί ελεύθερα σε ένα ευρύ πεδίο πνευματικών ενδιαφερόντων. Αλλά ο Επίκουρος δεν έχει τίποτε από αυτά: «Μακάριε νέε»⁶, απευθυνόμενος στον μαθητή του Πυθοκλή, «άνοιξε τα πανιά της βάρκας σου και μάκρυνε από κάθε είδους μόρφωση». Το ανάθεμά του εκτεινόταν σε σχεδόν όλους τους αναγνωρισμένους κλάδους της παιδείας. Για την παλαιότερη εκπαίδευση στη λογοτεχνία είχε βαθιά περιφρόνηση: «και στα φιλολογικά προβλήματα και τις γλωσσικές έρευνες των κριτικών δεν δίνει θέση ούτε την ώρα της οίνοποσίας»⁷. Ούτε πίστευε στην ρητορική εξάσκηση των σοφιστών είτε σαν χρήσιμη εκπαίδευση από μόνη της είτε σαν

3 Σεξτ. *Προς Μαθημ.* ix 169, U 219.

4 Επικ. i, παρ. 78-82, Επικ. iii, παρ. 123-127, Κ Δ. I, ii, &c. Δες Κεφ. I.

5 Επικ. i, παρ. 78, δεξ Κεφ. I.

6 D L x 6, fr. 33.

7 Πλουταρχ. *ὅτι οὐδ' ἠδέως* 13 1095. U 5.

προπαρασκευή για την φιλοσοφική σκέψη⁸: παράγει κάποια «συμμετρία του λόγου»⁹ (εὐμορφία), αλλά είναι «ταπεινό τέχνασμα»¹⁰, και έχει αξία μόνο για την δημόσια ζωή, την οποίαν ο αληθινός μαθητής θα αποφύγει. Τα Μαθηματικά¹¹ δεν τα πέρασαν καλύτερα στα χέρια του: δεν ήταν πιθανόν ένας που υποστήριζε ότι ο χώρος και η ύλη ήταν κατά τον ίδιο τρόπο διαδοχή διακριτών ελαχίστων¹² (*minima*) να συμπαθούσε τις αφηρημένες ιδέες των μαθηματικών. Για τον Επίκουρο ήταν αρκετό ένας μαθητής να έπρεπε να ερχόταν σε αυτόν γνωρίζοντας τις επιστολές του¹³. Η περιφρόνηση του για την Λογική είναι εξίσου αξιοσημείωτη: περιφρονούσε «τη διαλεκτική ως παραπλανητική»¹⁴, και μετέπειτα κριτικοί αγαπούν να κάνουν αυτή την περιφρόνηση κατηγορία εναντίον του: ο Πλούταρχος¹⁵ παραπονιόταν ότι ο Επίκουρος δεν γνώριζε ούτε ότι ο συλλογισμός συνίσταται από τρεις προτάσεις, και ο Κικέρων¹⁶ θρηνολογεί με την ίδια ένταση, «αφαιρεί όλους τους ορισμούς, δεν διδάσκει ούτε την διάκριση των θεμάτων, ούτε τη διαίρεση, ούτε την εξαγωγή συμπερασμάτων μέσω της συλλογιστικής, ούτε την επίλυση ενός παγιδευτικού επιχειρήματος, ούτε την ανάπτυξη αυτού που μπορεί να είναι διαφορούμενο σε ένα συλλογισμό». Το ότι η κατηγορία του Κικέρωνα είναι κάπως υπερβολική θα γίνει σαφές κατά την εξέταση του Κανονικού, επειδή ενώ ο Επίκουρος εμποδιζόταν από την θεμελιώδη του άποψη να έχει οποιαδήποτε πίστη στους κανόνες της αφηρημένης σκέψης, αλλά έθεσε κανόνες διαδικασίας, οι οποίοι έπαιζαν στο σύστημα του το ρόλο τον οποίον έπαιζε η Λογική στους άλλους¹⁷. Αλλά δεν μπορεί να υπάρχει αμφιβολία ότι ως προς την γενική του στάση, και γι' αυτό υπάρχουν δυο σοβαροί λόγοι. Πρώτον όλες οι λειτουργίες του νου ήταν για τον Επίκουρο μόνο φυσικές κινήσεις των ατόμων: δεν μπορούσε λοιπόν να υπάρχει ξεχωριστό μέρος έρευνας στους νόμους αυτών των κινήσεων, μια τέτοια έρευνα μπορούσε μόνο στην καλύτερη περίπτωση να είναι δευτερεύον μέρος της φυσικής. Και δεύτερον, ο θεμελιώδης και καθολικός υλισμός του έκανε τη Λογική επιδίωξη χωρίς νόημα: «το πραγματικό» με την έννοια του υλικού ήταν η μοναδική ύπαρξη: η σκέψη χωρισμένη από το περιεχόμενο της πραγματικότητας ήταν αντικείμενο όχι φιλοσοφικού ενδιαφέροντος, αλλά της βαθύτατης υποψίας. Ο μόνος σκοπός τον οποίον θα μπορούσε να έχει υπόψη του κατά την καθιέρωση κανόνων διαδικασίας ήταν να κρατήσει πάντοτε την σκέψη στην πιο στενή και την πιο άμεση σχέση με την πραγματικότητα. Η μοναδική

8 Είναι ενδιαφέρον να βρούμε τον Φιλόδημο, τον σύγχρονο του Κικέρωνα, να προσπαθεί να εισάγει την Ρητορική στον Επικουρισμό.

9 Φιλόδ. *Περί Ρητορικής*, V H² iv 93. U 50.

10 *Κακοτεχνία*, *Attm Marc* xxx 4 3. U 51.

11 Πλουτ. Όπως παραπ. 11, και άλλες αναφορές στο U 229a.

12 Επικ. i, παρ. 57, 58.

13 Σέξτ. *Προς Μαθημ.* 1 49. U 22

14 D L x 31.

15 Aul Gell 11 8.

16 *De fin.* i 7 22. U 243

17 Ο F. Thomas (*de Epicuri Canonica*, 1889) καταβάλλει μεγάλη προσπάθεια να δείξει ότι ο Επίκουρος στην πρακτική αναγνώριζε την διαδικασία άλλων Λογικών συστημάτων και είχε ιδέες που αντιστοιχούσαν σε όλες τις κύριες έννοιες της Λογικής: αλλά μια τέτοια προσπάθεια είναι πραγματικά αντίθετη με τη συνολική μεγαλοφουία του Επικουρισμού.

μέθοδος έρευνας ήταν οργανωμένη παρατήρηση και εξαγωγή συμπεράσματος από την αναλογία.

Ήταν τόσο πρακτικοί οι κανόνες έρευνας τους οποίους ο Επίκουρος ξεκίνησε να καθιερώνει στον «Κανόνα»¹⁸ του. Αυτή η εργασία δυστυχώς χάθηκε και οι διασωθείσες αναφορές σε αυτόν είναι πεινχρές. Αλλά έχουν διασωθεί αρκετά στο εισαγωγικό τμήμα της Επιστολής προς Ηρόδοτο¹⁹, σε μια συζήτηση αργότερα για την αλήθεια και το σφάλμα²⁰ και σε κάποιες από τις *Κύριες Δόξες*²¹ ώστε να κάνουν δυνατό να ανακτήσουμε το γενικό του περιεχόμενο. Ο «Κανόνας» ή το «Κανονικόν», όπως ονομάστηκε το σώμα των κανόνων, ασχολείτο πρωταρχικά με τα κριτήρια της αλήθειας και έθετε αρχές παρατήρησης και εξαγωγής συμπερασμάτων, οι οποίες σιωπηρά θεωρούνται δεδομένες σε ολόκληρο το σύστημα. Ο Επίκουρος ξανά και ξανά προειδοποιεί τους μαθητές του για την πρακτική αναγκαιότητα τέτοιας παρατήρησης και είναι εξαιρετική μαρτυρία για την μονιμότητα της επικούρειας παράδοσης που ο Λουκρήτιος, αν και οι σαφείς αναφορές του στο Κανονικό είναι μόνο λίγες και συμπτωματικές, ήδη την παρατηρεί στην πρακτική τόσο ευσυνείδητα όσο και ο δάσκαλος του.

Η πρωταρχική ανάγκη για ένα φιλοσοφικό σύστημα είναι προφανώς η κατανόηση σε ότι αφορά τις πηγές της γνώσης μας. Ο αρχαίος κόσμος αναγνώριζε πάντοτε από τη μια μεριά έναν νου που γνωρίζει, από την άλλη μεριά ένα πραγματικό κόσμο πραγμάτων: το ερώτημα που τίθετο ήταν ως προς την σχέση ή την σύνδεση μεταξύ τους. «Κανείς (στην αρχαιότητα) ποτέ δεν αμφισβήτησε την ύπαρξη ενός πραγματικού κόσμου πραγμάτων που βρίσκεται πίσω από τα φαινόμενα τα οποία αντιλαμβανόμαστε»²²: αλλά οι φιλόσοφοι ερωτούσαν πως αποκτούμε τη γνώση μας για τον κόσμο αυτόν. Με την μαρτυρία των αισθήσεων ή με τη λογική ή και με τα δύο; Ο πρόδρομοι²³ του Επίκουρου στην φυσική υπόθεση είχαν θέσει αυτή την ερώτηση, και είχαν δώσει διαφορετικές απαντήσεις, περισσότερο ή λιγότερο σκεπτικές ανάλογα με το πόσο οι θεωρίες τους συνδέονταν με την κοινή εμπειρία. Ο Δημόκριτος²⁴, όπως είδαμε, είχε φτάσει σε μια μισό- σκεπτική θέση: η σκέψη για τις έσχατες πραγματικότητες, τα άτομα και το κενό, ήταν μοναδική αλήθεια, και η αισθητηριακή αντίληψη μπορούσε να θεωρηθεί ότι περιείχε την αλήθεια μέχρι το σημείο που παρείχε πληροφορίες σε σχέση με αυτές και τις πρωτεύουσες τους ιδιότητες του μεγέθους και του σχήματος: οι «δευτερεύουσες ιδιότητες» των συνθέτων σωμάτων ήταν μόνο «εμπειρίες των αισθήσεων» και συνεπώς «συμβατικές». Ο Επίκουρος έκανε μια εμφαντική επιστροφή στην άποψη της κοινής λογικής: εάν το σύστημα του έπρεπε να είναι κατανοητό από τον κοινό

18 Το «Κανονικόν» λέει ο Διογένης x 30 «ασχολείται με τα κριτήρια και τις πρώτες αρχές, ή το στοιχειώδες μέρος της φιλοσοφίας» *έφοδος επί την πραγματείαν έχει*. Ο τίτλος χωρίς αμφιβολία έχει προταθεί από το έργο του Δημόκριτου *Περί λογικῶν Κανῶν*.

19 Παρ. 37, 38.

20 Παρ. 50-52

21 Ειδικά xxii- xxiv.

22 R D. Hicks *Stoic and Epicurean* p. 312.

23 Δες Μέρος Α', Κεφαλ. Α', παρ. 4.

24 Δες Μέρος Α, Κεφαλ. Γ, παρ. 8.

νου, πρέπει να αρχίσει από τις κανονικές του υποθέσεις. Βεβαιώνει την αλήθεια της πραγματικότητας— επειδή γι' αυτόν είναι ταυτόσημες— του εξωτερικού κόσμου όπως γίνεται γνωστός στην αντίληψη σαν το θεμελιώδες αξίωμα κάθε έρευνας: «ο Επίκουρος έλεγε ότι όλα τα αντικείμενα της αισθητηριακής αντίληψης είναι αληθινά και πραγματικά: επειδή ήταν το ίδιο πράγμα να ονομάζεις ένα πράγμα αληθινό και να το ονομάζεις υπάρχον. Αληθινό λοιπόν, λένε, σημαίνει αυτό το οποίο είναι έτσι όπως λέγεται ότι είναι, και ψευδές είναι αυτό το οποίο δεν είναι όπως λέγεται ότι είναι»²⁵. Αυτή είναι αρκετά σαφής δήλωση για την στάση κοινής λογικής του κανονικού ανθρώπου, αλλά έχει πολλές επιπτώσεις τις οποίες πρέπει να διακρίνουμε. Πρώτον υπάρχει ένας εξωτερικός κόσμος πραγμάτων ο οποίος έχει ύπαρξη, οι αντιλήψεις μας δεν είναι αυτοδημιούργητες ή υποκειμενικές. Δεύτερον αυτός ο κόσμος των εξωτερικών πραγμάτων είναι πραγματικά αντιληπτός από εμάς: τα πράγματα είναι όπως τα αντιλαμβανόμαστε: με άλλα λόγια η αλήθεια και η πραγματικότητα είναι ταυτόσημες: ο κόσμος όπως μεταδίδεται σε μας από την αισθητηριακή αντίληψη είναι ο κόσμος που υπάρχει. Αλλά εκφράζουμε τις αισθήσεις μας με λέξεις και σε σχέση με τέτοια έκφραση η αλήθεια αποκτά νέο νόημα: η αλήθεια με λέξεις είναι η έκφραση αυτού που πραγματικά υπάρχει, δηλαδή, αυτού που πραγματικά είναι αντιληπτό, το ψεύδος με λέξεις είναι η έκφραση αυτού που πραγματικά δεν υπάρχει, αυτού που δεν είναι αντιληπτό. Εδώ σε συντομία είναι η βασική διδασκαλία όλου του Κανονικού σε σχέση με την πραγματικότητα του εξωτερικού κόσμου, την σχέση μας με αυτόν, και τη χρήση της γλώσσας, και δεν είναι δύσκολο τώρα να απαντήσουμε στην ερώτηση «πως αποκτάται η γνώση μας για τον εξωτερικό κόσμο;» Για την άμεση φυσική συνέπεια της πεποίθησης στην πραγματικότητα και την αλήθεια του αντιληπτού κόσμου είναι ο ισχυρισμός ότι αυτή η μέθοδος της γνώσης της αλήθειας είναι η αισθητηριακή αντίληψη: η αίσθηση είναι η έσχατη και η μόνη εγγύηση ή κριτήριο της αλήθειας. Είναι πράγματι αυτή η θεμελιώδης αρχή του συνολικού συστήματος του Επίκουρου και ο Κανών είναι μόνο η έκθεση των συνεπειών της και των αναγκαίων συμπερασμάτων. Το ότι συνεπάγεται σημαντικές δυσκολίες ήταν σαφές στον ίδιο τον Επίκουρο και ακόμη σαφέστερο σε κάποιους από τους οπαδούς του, αλλά θα είναι το καλύτερο να συνεχίσουμε μέχρι τέλους την δική του την έκθεση των αρχών του: ορισμένα προβλήματα θα τεθούν παρεμπιπτόντως και η γενική κριτική μπορεί να επιφυλάσσεται.

Είναι εκπληκτικό εκ πρώτης όψεως να βρούμε ότι ο Επίκουρος²⁶ εξέθετε στον Κανόνα ότι δεν υπήρχε ένα άλλα τρία «κριτήρια» αληθείας, οι αισθήσεις, οι «προλήψεις» (προλήψεις), και τα αισθήματα²⁷. Αλλά αυτό δεν αποτελεί

25 Σέξτος Εμπειρ. *Προς Μαθημ.* viii 9. U 244 : *ὁ δὲ Ἐπίκουρος τὰ μὲν αἰσθητὰ πάντα ἔλεγεν ἀληθῆ καὶ ὄντα. Οὐ δὴνενκε γὰρ ἀληθὲς εἶναι τι λέγειν ἢ ὑπάρχον. ...ἔστι, φύσιν, ἀληθὲς τὸ οὕτως ἔχον ὡς λέγεται ἔχειν. Καὶ ψευδὸς ἐστὶ, φησί, τὸ οὐχ οὕτως ἔχον ὡς λέγεται ἔχειν.*

26 D L x 31 *ἐν τοίνυν τῷ Κανόνι λέγων ἐστὶν ὁ Ἐπίκουρος, κριτήρια τῆς ἀληθείας εἶναι τὰς αἰσθήσεις καὶ προλήψεις καὶ τὰ πάθη.*

27 Πρέπει να σημειωθεί ότι η αίσθησις στον ενικό και τον πληθυντικό χρησιμοποιείται στον Επίκουρο με πολλές ελαφρά διαφορετικές, αλλά στενά συνδεδεμένες, έννοιες, (1) η πράξη της αισθητηριακής αντίληψης ή αντίληψη γενικά, (2) όπως εδώ, οι πράξεις της αισθητηριακής αντίληψης των διαφόρων αισθητηρίων οργάνων και η αντίληψη άλλων μερών του σώματος,

αντίφαση της θεμελιώδους αρχής, επειδή θα δούμε ότι από τα δυο άλλα κριτήρια το ένα οφείλει την εγκυρότητα του στην άμεση προέλευση του από την αίσθηση, το άλλο στο γεγονός ότι είναι το ίδιο ένα ιδιαίτερο είδος αίσθησης. Ήταν συνεπώς βασικό στην αρχή να καθιερώσει την κύρια θέση ότι η αίσθηση είναι η άμεση και τελικά η μόνη εγγύηση της αλήθειας. Ο Επίκουρος ως επί το πλείστον δεν συμφωνεί να συζητήσει αυτή τη θέση: είναι το θεμελιώδες αξίωμα της συνολικής φιλοσοφίας του. Οι Κανόνες, όπως ειρωνικά λέει ο Πλούταρχος²⁸, «έπεσαν από τον ουρανό», όπως η ιερή ασπίδα του Άρη, και η θεμελιώδης αρχή τους πρέπει να γίνεται δεκτή σαν έμπνευση ή αναντίρρητο αξίωμα. Αλλά ο Διογένης²⁹ στην περίληψη του για τον Κανόνα αναφέρει ότι ο Επίκουρος δεν απέφευγε εντελώς το επιχείρημα και ότι σταματούσε τον ισχυρισμό του κυρίως σε δυο πεδία. Πρώτον η αίσθηση, η οποία είναι «άλογη» (*ἄλογος*), είναι επομένως άμεση και δεν δέχεται αμφισβήτηση: είναι η ίδια της η εγγύηση. Δεύτερον, δεν υπάρχει άλλο κριτήριο με το οποίο η αίσθηση μπορεί να ελεγχθεί. «Κάθε αίσθηση είναι άλογη και δεν επιδέχεται καμμιά μνήμη, γιατί ούτε τίθεται σε κίνηση από μόνη της ούτε, όταν τίθεται σε κίνηση από κάτι άλλο, μπορεί να προσθέσει οτιδήποτε ή να αφαιρέσει οτιδήποτε. Ούτε υπάρχει οτιδήποτε που μπορεί να ελέγξει τις αισθήσεις. Επειδή ούτε η ομογενής αίσθηση μπορεί να ελέγξει την ομογενή της, λόγω της ισοδυναμίας τους, ούτε η ανομογενής την ανομογενή, αφού δεν αποτελούν κριτήριο για τα ίδια πράγματα, ούτε βεβαίως το λογικό μπορεί, γιατί ολόκληρο το λογικό εξαρτάται από τις αισθήσεις. Ούτε μπορεί η μια αίσθηση να ελέγξει την άλλη, γιατί δίνουμε την ίδια προσοχή σε όλες.» Τα δυο επιχειρήματα είναι στην πραγματικότητα συμπληρωματικά. Εάν αναλύσουμε το γεγονός της αίσθησης, βλέπουμε ότι ισχύει εντελώς από μόνο του: δεν συνδέεται με καμία άλλη νοητική ή σωματική διεργασία³⁰. Δεν μπορεί αυθόρμητα να θέσει τον εαυτό της σε κίνηση: δεν μπορούμε να δούμε ή να ακούσουμε χωρίς να δούμε ή να ακούσουμε κάτι. Είναι εντελώς αποσυνδεδεμένη σαν συμβάν από οποιαδήποτε προηγούμενα γεγονότα της ίδιας φύσης, μια νέα αίσθηση δεν συνεπάγεται ανάμνηση προηγούμενων αισθήσεων. Ούτε έχει περιεχόμενο το οποίο οφείλεται σε άλλες δραστηριότητες του νου. Η σκέψη μπορεί βεβαίως να ασχολείται μεταγενέστερα με αυτήν και πρέπει πράγματι να ασχολείται, εάν πρόκειται να γίνει υπό οποιαδήποτε έννοια πράξη γνώσης, αλλά δεν παίρνει μέρος στην απλή αίσθηση. Πρέπει λοιπόν να γίνει αποδεκτή χωρίς αντίρρηση σαν μια εγγύηση της ίδιας της αλήθειας. Αντιστρόφως, εάν ρωτήσουμε απ' έξω, εάν υπάρχει κάποιο μέσο με το οποίο μπορούμε να ελέγξουμε την αλήθεια της αίσθησης, η απάντηση πρέπει να είναι ότι ισχύει εντελώς μόνη. Άλλη

(3) ατομικές πράξεις αισθητηριακής αντίληψης ή αντίληψη, (4) όπως σημειώνει ο Αέτιος, iv 8 2 p 394D, U 249, αποδοχή παθητικά της αισθητηριακής εντύπωσης (*τὸ ἐπαίσθημα, ὅπερ ἐστὶ τὸ ἐνέργημα*). Μια παρόμοια ασάφεια θα σημειωθεί στη χρήση της *πρόληψις*, αλλά τα συμφραζόμενα κάνουν πάντοτε σαφή την ιδιαίτερη έννοια.

28 *Προς Κωλώτ.* 19, 1118, Θ 34. *Οἱ διοπετεῖς κανόνες.* Δες Κικ. *De Fin.* i 19. 63. U 34.

«*quasi delapsa de caelo est ad cognitionem omnium regula*». Παρά τον ειρωνικό τόνο και των δύο αποσπασμάτων μπορεί να υπάρξει μικρή αμφιβολία ότι ο ίδιος ο Επίκουρος χρησιμοποιούσε το επίθετο *διοπετής* στον *Κανών*.

29 x 31.

30 Δες Σέξτ. *Εμπειρ. Προς Μαθημ.* vii 203. U 247.

αίσθηση του ίδιου οργάνου δεν μπορεί να την διαψεύσει: αυτό που έχουμε δει μια στιγμή δεν μπορεί να αλλάξει από αυτό που βλέπουμε μετά, επειδή κάθε αίσθηση έχει ίση αξία. Ούτε μπορεί να ελεγχθεί από άλλη αίσθηση: αυτό που βλέπουμε δεν μπορεί να επηρεάζεται από αυτό που ακούμε, επειδή οι δυο αισθήσεις δεν είναι *in pari materia*. Ούτε μπορεί η λογική να δρα σαν έλεγχος, επειδή η λογική στο Επικούρειο σύστημα, όπως θα δούμε πιο καθαρά αργότερα, δεν είναι παρά ο συνδυασμός των αποτελεσμάτων των αισθήσεων: οφείλει την ίδια της την εγκυρότητα στις αισθήσεις και συνεπώς δεν μπορεί να χρησιμοποιείται σαν πρότυπο με το οποίο να τις διορθώνουμε. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι αυτά τα επιχειρήματα³¹ δείχνουν μόνο ότι δεν έχουμε μέσα για να αποδείξουμε το λάθος των αισθήσεων: όχι ότι είναι απαραίτητα αληθινές. Σε αυτό ένας επικούρειος θα μπορούσε να απαντήσει ότι για τον Επίκουρο η μη διάψευση είναι ισοδύναμη με την αλήθεια³²: αλλά ο φιλόσοφος της κοινής λογικής προτιμά να απαντήσει ότι η αίσθηση είναι πρωταρχικό γεγονός της φύσης μας και το μόνο μας μέσο για τη σχέση μας με τον έξω κόσμο, και πρέπει συνεπώς να την δεχθούμε. Εάν δεν την δεχθούμε, η όλη δυνατότητα για γνώση ανατρέπεται. Αυτό αποκαλύπτεται σαφώς στις *Κύριες Δόξες*: «Εάν αντιμάχεσαι όλες σου τις αισθήσεις, δεν θα έχεις στη διάθεση σου ούτε εκείνες, μέσω των οποίων θα κάνεις την αναγωγή για να κρίνεις αυτές που θεωρείς ψευδείς»³³: ή μάλλον, «αν απορρίπτεις μίαν αίσθηση... θα φέρεις σε σύγχυση και τις άλλες αισθήσεις, οπότε θα αποβάλεις κάθε κριτήριο»³⁴, Με άλλες λέξεις, ο σκεπτικισμός για την εγκυρότητα της αίσθησης καταστρέφει το ίδιο το σωστό της σκεπτικής κρίσης. Αυτή η θέση τίθεται καλά στο περιήρημα απόσπασμα του Λουκρήτιου³⁵:

Όποιος λοιπόν νομίζει πως τίποτα δεν μπορούμε να γνωρίζουμε, τότε δεν γνωρίζει ούτε αν μπορεί να γνωρίζει – αφού μόνος του ομολογεί ότι τίποτα δεν γνωρίζει. Δεν θα καταδεχθώ τώρα ν' ανοίξω διάλογο μ' έναν άνθρωπο που στη θέση των ποδιών έβαλε το κεφάλι. Μα ας το δεχθώ ότι έχει δίκιο, πως τίποτα δεν μπορούμε να γνωρίζουμε. Θα τον ρωτούσα: αφού μέχρι τώρα δεν έχεις βρει πουθενά την αλήθεια, πως μπορείς να ξέρεις τι θα πει να γνωρίζεις και τι θα πει να αγνοείς, και ποια είναι τα σημάδια του αληθινού και του ψεύτικου, και ποιο πράγμα σου επιτρέπει να ξεχωρίζεις το αμφίβολο από το βέβαιο; Θα διαπιστώσεις ότι η έννοια της αλήθειας γεννήθηκε μέσα από τις αισθήσεις, και πως οι αισθήσεις δεν γίνεται να βγουν ψεύτικες.³⁶

Εκτός εάν δεχθούμε την αλήθεια της αίσθησης, όλη η γνώση είναι αδύνατη και ζούμε σε έναν άγνωστο κόσμο. Για τον απόστολο της κοινής λογικής, τέτοια πεποίθηση είναι αδιανόητη, και οδηγούμαστε από πλήρη έλλειψη εναλλακτικής στην υπόθεση της αλήθειας της αίσθησης. Ότι αυτή η θεμελιώδης αρχή περιέχει μεγάλη δυσκολία θα γίνει πάρα πολύ φανερό, αλλά

31 Δες Tohte *Epikurs Kriterien der Wahrheit*, p. 8 fin.

32 Δες πιο κάτω σελ. 259.

33 xxiii

34 xxiv

35 iv 469-79.

36 Μετάφραση Θ. Αντωνιάδης – Ρούλα Χαμέτη, Εκδόσεις Θύραθεν, 2005.

σε αυτήν ο Επίκουρος προσκολλάται με απαρέγκλιτη πίστη, και χωρίς αυτήν κάθε μέρος του συστήματος του πρέπει να καταρρεύσει.³⁷

Η αίσθηση είναι κατ' αυτόν τον τρόπο η έσχατη και η μόνη εγγύηση της πραγματικότητας, και από αυτήν πρέπει να εξαρτάται όλη η γνώση: «η αίσθηση είναι αληθής» είναι η πρώτη βασική αρχή του Κανονικού, και «πρέπει να βασιζόμαστε στις αισθήσεις μας...ώστε να αποδεικνύουμε και όσα προσμένουν επαλήθευση και όσα είναι αφανή»³⁸. Είναι αναγκαίο λοιπόν πριν να προχωρήσουμε πιο κάτω να εξετάσουμε λίγο περισσότερο στενά τι εννοούσε ο Επίκουρος με την αίσθηση και πως αντιλαμβανόταν την διεργασία της³⁹. Σε ένα υλικό σύστημα είναι σαφές ότι μόνη δυνατή σχέση μεταξύ ενός πράγματος και ενός άλλου είναι αυτή της επαφής: εάν ένα σώμα πρέπει να επηρεάσει ένα άλλο πρέπει να το αγγίξει. Όλες οι αισθήσεις τότε, στην φυσική τους ανάλυση, είναι μια ατομική κίνηση⁴⁰ που οφείλεται στο άγγιγμα που απορρέει από την επαφή των υλικών σωμάτων. Έτσι η απλούστερη μορφή αίσθησης είναι η αίσθηση της επαφής την οποίαν μπορούμε να νοιώσουμε σε κάθε μέρος του σώματος μας, όταν ένα εξωτερικό σώμα προσκρούει πάνω σε αυτό, και όλες οι αισθήσεις σε τέτοια επαφή πρέπει βασικά να περιορίζονται. Αλλά όταν περνάμε από την απλή αισθητηριακή αντίληψη της αφής στις αισθητηριακές αντιλήψεις των άλλων τεσσάρων αισθήσεων, αυτή η επαφή υποθέτει περισσότερο πολύπλοκες και λιγότερο άμεσες μορφές. Στην περίπτωση της γεύσης έχουμε πράγματι την άμεση επαφή της τροφής ή του ποτού και της γλώσσας και του ουρανίσκου, και η ειδική ποιότητα της αίσθησης οφείλεται στη σχέση ανάμεσα στην ατομική συγκρότηση του εξωτερικού αντικειμένου και στον ουρανίσκο του δέκτη. Αλλά στην όσφρηση, την ακοή, και την όραση είναι σαφές ότι δεν υπάρχει τέτοια άμεση επαφή, και για να εξασφαλίσουμε εντελώς την επαφή, ο Επίκουρος οδηγήθηκε, όπως ο

37 Ο Διογένης προσθέτει ένα τρίτο επιχείρημα, το οποίο δεν έχει τόσο κεφαλαιώδη σημασία όπως τα άλλα δυο και είναι περισσότερο τεχνικό, χρησιμοποιώντας ανάλυση της διεργασίας της αίσθησης: *καὶ τὸ τὰ ἐπαισθήματα δ' ὕφεσταναι πιστοῦται τὴν τῶν αἰσθήσεων ἀλήθειαν*. «και η ύπαρξη των ξεχωριστών αισθητηριακών αντιλήψεων επιβεβαιώνει την αλήθεια των αισθήσεων». Εκτός από την απλή αίσθηση (στην όραση) του χρώματος και της μορφής, έχουμε επίσης μια ξεχωριστή αντίληψη (*ἐπαίσθημα*) αυτού που παριστάνουν, του περιεχομένου της αίσθησης: τώρα αυτή η αντίληψη επιφέρεται στην επικούρεια θεωρία με την επίπτωση στο μάτι μιας σειράς όμοιων «ειδώλων» (δες Κεφαλ. Η'), κανένα από τα οποία που λόγω της λεπτότητας της υφής του δεν είναι ατομικά αντιληπτό. Αλλά το καθαρό αποτέλεσμα των σειρών είναι μια εντύπωση (*φαντασία*) του εξωτερικού αντικειμένου. Το επιχείρημα τότε είναι ότι η ύπαρξη μιας συνεχούς σειράς όμοιων «ειδώλων», που συνδυάζονται σε μια μοναδική εντύπωση, είναι μαρτυρία της αλήθειας της αίσθησης – επειδή πρέπει να σημαίνει την συνεχή σχέση των ιδιαίτερων «ειδώλων» με το αντικείμενο από το οποίο προέρχονται. Εάν άλλαζαν και καμία μόνη εντύπωση δεν παραγόταν, τότε θα μπορούσε λογικά να υπάρχει αμφιβολία για την αλήθεια τους: αλλά αυτό που δεν θα μπορούσε να εγγυηθεί ένα μοναδικό «είδωλο» το εγγυάται από μια σειρά όμοιων «ειδώλων» (δες Τοhte όπως προηγ. σ. 9). Το επιχείρημα είναι τόσο τεχνικά επικούρειο για να έχει βάρος έξω από το σύστημα, και υποψιάζομαι έντονα ότι χρησιμοποιήθηκε αρχικά για να υποστηρίξει την αλήθεια των εικόνων των θεών που βλέπει κάποιος στον ύπνο του, κλπ (δες Κεφαλ. Η').

38 *Επικ. I παρ. 38. Κατὰ τὰς αἰσθήσεις δεῖ πάντα τηρεῖν.*

39 Η πλήρης εξέταση της διεργασίας και των συνεπειών της από την φυσική άποψη πρέπει να κρατηθεί μέχρι τη συζήτηση της ψυχολογίας του Επίκουρου (δες Κεφαλ. Η', όπου θα βρεθούν αναφορές), αλλά μπορούμε σε αυτό το σημείο να σχηματίσουμε μια γενική έννοια αρκετή για να εξηγήσει το Κανονικό, το οποίο δεν μπορεί να γίνει σωστά κατανοητό χωρίς τουλάχιστον τις κύριες γενικές γραμμές της αισθητηριακής θεωρίας.

40 Δες Λουκρ. ii 434 ff.

Δημόκριτος πριν από αυτόν, να προβάλλει «απορροές» που περνούν από το αντικείμενο στον δέκτη. Η όσφρηση παράγεται από την πρόσκρουση στα ρουθούνια μιας απορροής σωματιδίων που προέρχονται από «μέσα βαθιά» από το αντικείμενο και ξανά προκαλώντας διαφορά αισθητηριακής ποιότητας με τη διαφορά του ατομικού σχηματισμού. Ο ήχος ομοίως οφείλεται στην πρόσκρουση στο αυτί υλικών σωματιδίων που διαφέρουν σε σχήμα και μέγεθος που εκπέμπονται από το πρόσωπο που μιλά ή το αντικείμενο που ηχεί. Περισσότερο πολύπλοκη από όλες -και πιο σημαντική, επειδή είναι αμέσως η πηγή της πλειονότητας της γνώσης μας για τον εξωτερικό κόσμο και συνεπώς το προβαλλόμενο πεδίο του μεγαλύτερου μέρους της επικούρειας συζήτησης- είναι η αίσθηση της όρασης. Δεν είναι ο εδώ ο χώρος για μια πλήρη εξέταση της περίφημης θεωρίας των «ειδώλων»⁴¹, αλλά ορισμένα σημεία της είναι βασικά για την κατανόηση του Κανονικού. Όλα τα σώματα απαλλάσσονται σταθερά από μια διαδοχή λεπτών μεμβρανών ή «ειδώλων», ακριβώς όμοιων σε μορφή και χρώμα με τα ίδια, και αυτά καθώς προσκρούουν στο μάτι σχηματίζουν την ίδια έμμεση επαφή ανάμεσα στο αντικείμενο και τον δέκτη όπως αυτή δημιουργείται στην περίπτωση της όσφρησης και της ακοής. Αλλά υπάρχει σημαντική διαφορά: δεδομένου ότι κάθε ιδιαίτερο σωματίδιο οσμής ή σωματίδιο ήχου μπορεί άμεσα να γίνει αντιληπτό από τον ουρανίσκο ή το αυτί, τόσο λεπτά είναι τα «είδωλα» σε υφή ώστε δεν μπορούν να γίνουν αντιληπτά ξεχωριστά το καθένα, αλλά μόνο με τη μάζα της γρήγορης διαδοχής τους. Αυτό που πραγματικά αντιλαμβανόμαστε δεν είναι τα απλά «είδωλα», αλλά η εικόνα (*φαντασία*) που παράγεται από την συσσώρευση τους στο μάτι. Τώρα όταν αυτή η εικόνα είναι από ένα αντικείμενο πολύ κοντά, είναι εξαιρετικά «ολοφάνερη» (*έναργής*): δεν υπάρχει θάμπωμα στο περίγραμμα, ούτε αβεβαιότητα σε ότι αφορά το σχήμα και το χρώμα. «Ένα πράγμα είναι ολοφάνερο, όταν αντιλαμβανόμαστε τα σημεία του και τις ιδιότητες του αμέσως, ή τουλάχιστον έχουμε τη δύναμη να το κάνουμε»⁴². Και είναι αυτή η «ολοφάνερη εικόνα» που είναι το αντικείμενο όλης της επιστημονικής έρευνας που πρέπει να αποκτήσουμε. Πως μπορεί να γίνει αυτό; Σε κάποιες περιπτώσεις, αυτές, για παράδειγμα, ενός πολύ κοντινού ήχου ή εικόνας, όπως ήταν, μας επιβάλλεται. Αλλά ακόμη και έτσι, δεν έχει ποτέ την αληθινή της αξία, εκτός εάν κατευθύνουμε (*επιβάλλειν*) τις αισθήσεις μας προς αυτήν. Οι εικόνες και οι ήχοι και οι μυρωδιές μπορούν να εμφανίζονται καθαρά σε μας, αλλά εάν οι αισθήσεις μας δεν «παρακολουθούν», δεν θα υπάρξει η καθαρή εντύπωση: δεν πρέπει μόνο να «βλέπουμε» αλλά να «κοιτάμε». Είναι η «ολοφάνερη εικόνα» που αποκτάται με την «προσοχή των αισθήσεων» (*επιβολή τῶν αἰσθητηρίων*)⁴³ η οποία μόνη της έχει επιστημονική αξία. Όταν ασχολούμαστε

41 Δες Κεφαλ. Η'.

42 Merbach, ομοίως, σ. 18, ο οποίος έχει δώσει πολλά για να αποκαλύψει την σημασία του *έναργημα* στην θεωρία του Επίκουρου: για *έναργής*, δες Επικ. iii 123, D L x 33, *έναργεια*, Επικ. i παρ. 48,52,71,82, Κ Δ. xxii, και *έναργημα*, Επικ. i παρ. 72, ii 91,93, 96.

43 Αυτή η «προσοχή των αισθήσεων» αναφέρεται στον Επικ. i, παρ. 50 (*επιβλητικῶς τοῖς αἰσθητηρίοις*), και εφαρμόζεται στις παρ. 38, 51, 62. Για πληρέστερη συζήτηση, δες Κεφαλ Η', και Παράρτημα 3 *Για την, Επιβολή της Διανοίας*. Επίσης Tohte, όπως πιο πάνω, σελ. 21, και Merbach, όπως πιο πάνω, σελ. 31 ff. Η ιδέα χωρίς αμφιβολία έρχεται στον Επίκουρο από τον Εμπεδοκλή.

με απομακρυσμένα πράγματα ανεπαίσθητα στις αισθήσεις, αυτή η «ολοφάνερη εικόνα» μπορεί να είναι δύσκολο να αποκτηθεί, και η έλλειψη της μπορεί συχνά, όπως θα δούμε πιο κάτω, μας οδηγεί σε σφάλμα, αλλά μόνο αυτή είναι τελικά ικανοποιητική και βέβαιη. Όλες οι «εικόνες» που γίνονται αντιληπτές από την όραση είναι αληθινές, επειδή αντιστοιχούν σε μια εξωτερική πραγματικότητα, αλλά είναι μόνο η «ολοφάνερη εικόνα» που αποκτάται με την «αντίληψη των αισθήσεων» η οποία μπορεί να χρησιμοποιηθεί σαν βάση για την επιστημονική γνώση⁴⁴. Αυτό το σημείο του επικούρειου Κανόνα δεν έχει, νομίζω, τονισθεί επαρκώς, και η σημασία του στις μετέπειτα αναπτύξεις είναι πολύ μεγάλη.

Αλλά ποιο είναι το περιεχόμενο αυτής της αίσθησης; Είναι από μόνο του σημαντικό, και μπορεί ακόμη μόνο η «ολοφάνερη εικόνα» να είναι μόνη της αρκετή για τους σκοπούς της επιστήμης; Σαφώς όχι, επειδή η ίδια η αίσθηση (είναι βολικό ακόμη να πάρουμε την σύνθετη περίπτωση της όρασης σαν πρότυπο) είναι μόνο μια απομονωμένη όραση ενός ορισμένου σχήματος και χρώματος⁴⁵. Τέτοια απομονωμένη αισθητηριακή αντίληψη δεν έχει σημασία και μπορεί να μην έχει αξία για την φιλοσοφία, για την ταξινομημένη γνώση του κόσμου, ή ακόμη για τους σκοπούς της πρακτικής ζωής, εκτός εάν μπορεί να συσχετίζεται με άλλες αισθήσεις. Ένα μόνο χρωματιστό σχήμα δεν είναι τίποτα για μας, εκτός εάν μπορούμε να γνωρίζουμε «τι είναι»: πρέπει να είμαστε ικανοί να συγκρίνουμε την νέα εικόνα με προηγούμενη εμπειρία και να την ταυτίσουμε με ή να την διακρίνουμε από άλλα πράγματα τα οποία ήδη γνωρίζουμε. Με άλλα λόγια η διεργασία της αίσθησης, εάν πρέπει να είναι μια αντίληψη, πρέπει να συμπληρώνεται με την γνώση: η δράση των αισθητηρίων οργάνων πρέπει να ακολουθείται από δράση του νου. Πως μπορεί να γίνει αυτό; Τι είναι αυτό που κάνει ικανό τον νου στην εμφάνιση της αισθητηριακής αντίληψης να λέει αυτό είναι, ή δεν είναι, αυτό και αυτό το πράγμα, και ποια εγγύηση αλήθειας έχουμε σε αυτή την νέα διεργασία; Σύμφωνα με την επικούρεια ψυχολογία⁴⁶ η πράξη της αντίληψης στο αισθητήριο όργανο κινεί τα σωματίδια της «ψυχής» στην γειτονιά του και μεταδίδουν την κίνηση σε άλλα σωματίδια της ψυχής και ούτω καθ' εξής μέχρις η κίνηση να φτάσει στον νου (ο οποίος βρίσκεται στο στήθος), και εκεί δημιουργεί μια αναπαράσταση της εικόνας της αίσθησης. Ο νους τότε με αυθόρμητη κίνηση (δόξα), παρόμοια με τη δράση της προσοχής από τη μεριά των αισθήσεων, συγκρίνει την νέα εικόνα με τις προηγουμένως υπάρχουσες γενικές αντιλήψεις και προφέρει ότι «αυτό είναι, ή αυτό δεν είναι, έτσι και έτσι». Όπως ακριβώς χωρίς γνώση η αίσθηση μόνη είναι χωρίς αξία, έτσι η ιδιαίτερη εικόνα είναι χωρίς σημασία

44 Επικ. ι, παρ. 50, *ἦν ἂν λάβωμεν φαντασία ἐπιβλητικῶς τῇ διανοίᾳ ἢ τοῖς αἰσθητηρίοις... μορφή ἐστὶν αὕτη τοῦ στερεμνίου, γινομένη κατὰ τὸ ἐξῆς πύκνωμα ἢ ἐγκατάλειμμα τοῦ εἰδώλου. Ο Επίκουρος φαίνεται να έχει πει ότι « καμία εικόνα της αίσθησης δεν ήταν πιο ολοφάνερη (ἐναργεστέρα) ἀπὸ ἄλλη» (Πλούταρχ. Προς Κλωτ. 25, U 252). Αυτό είναι αλήθεια για την ίδια την παθητική αίσθηση, αλλά η σωστή ερμηνεία όλου αυτού εξαρτάται από την προσοχή των αισθήσεων και από την εγγύτητα του αντικειμένου (τὸ παρὸν ἤδη κατὰ τὴν αἴσθησιν, Κ Δ. xxiv).*

45 Σέξτ. Προς Μαθηματ. vii 207, U 247, οὐ γὰρ ὅλον ὁρᾶται τὸ στερεμνιον... ἀλλὰ τὸ χρῶμα τοῦ στερεμνίου.

46 Δες Κεφαλ. Η'. Κάποιοι κριτικοί έχουν σκεφθεί ότι ο Επίκουρος υπέθετε ότι η αληθινή «εικόνα», ή οι σειρές των «ειδώλων», περνούσαν μέσα στον νου, αλλά είναι απίθανο.

χωριστά από την γενική έννοια⁴⁷: «πέραν από τη γενική έννοια κανείς δεν μπορεί να ζητήσει να μάθει ή να αισθανθεί αμφιβολία ή ακόμη να κρατήσει μια γνώμη, όχι, ούτε να αντικρούσει κάποια»⁴⁸. Μέχρις εδώ η θέση του Επίκουρου δεν φαίνεται να είναι περιέργη: η αποδοχή της γνώσης σαν απαραίτητο στοιχείο στην αντίληψη, και η παραδοχή της αδυναμίας της ταξινόμησης ή ακόμη της αναγνώρισης χωρίς γενικές αντιλήψεις είναι πρακτικά καθολικές. Είναι αναγκαίο να ρωτήσουμε πως ο Επίκουρος αντιλαμβάνονταν τις γενικές του έννοιες, ποια ήταν η προέλευση τους και ποιο ήταν το κύρος τους.

Για να γυρίσουμε προς στιγμήν στην ψυχολογία, η «εικόνα του νου» που εμφανιζόταν από τις κινήσεις των σωματιδίων της ψυχής που ξεκινούσαν με τη σειρά τους από τις αισθητηριακές κινήσεις των αισθητηριακών οργάνων, δεν χάνεται αμέσως, αλλά παραμένει αποθηκευμένη στον νου, και μπορεί, όπως ήταν, «να ανακαλείται στον νου» για μεταγενέστερη αναπόληση. Έτσι μια πράξη μνήμης είναι η στιγμιαία προσοχή του νου σε μια «εικόνα» που έχει διατηρηθεί έτσι η ίδια, και μια νοητική σύγκριση είναι η αντίληψη με τον νου δυο ή περισσότερων τέτοιων εικόνων δίπλα-δίπλα. Αλλά αυτό δεν είναι όλο, επειδή όταν σαν αποτέλεσμα πολλών ιδιαίτερων αντιλήψεων αντικειμένων της ίδιας τάξης, μια σειρά από όμοιες εικόνες, όπως ήταν, συσσωρεύονται η μια πάνω στην άλλη στον νου, το αποτέλεσμα είναι ένα είδος «σύνθετης φωτογραφίας» του γένους ή του είδους: οι ανομοιότητες των ιδιαίτερων εικόνων έχουν εξαφανισθεί, και αυτό που είναι κοινό σε όλα συγκρατείται σε αυτό που είναι στην πραγματικότητα μια «γενική έννοια». Οι συνδυασμένες «εικόνες» πολλών αλόγων που τα βλέπουμε σε αισθητηριακή αντίληψη, έχουν δημιουργήσει στον νου την «γενική έννοια» του «αλόγου». Σε αυτή τη «γενική έννοια» ο Επίκουρος δίνει το όνομα «πρόληψη» (*πρόληψις*): είναι αυτό το οποίο έχουμε συνεχώς στον νου μας για να μας κάνει ικανούς να αντιλαμβανόμαστε την γενική εμφάνιση οποιουδήποτε πράγματος το οποίο κοιτάμε ή επιθυμούμε να δημιουργήσουμε, και να αναγνωρίσουμε και να διακρίνουμε τις ιδιαίτερες εικόνες της αισθητηριακής αντίληψης όταν μας παρουσιάζονται. Οι «πρόληψεις» τότε παίρνουν τη θέση τους σαν το δεύτερο κριτήριο της αλήθειας. Οφείλουν το κύρος τους στο γεγονός ότι, αν και δεν είναι οι ίδιες άμεσα αισθήσεις, σχηματίζονται άμεσα από τις αισθήσεις: η «πρόληψη» μας για το άλογο είναι απλά το άθροισμα -ή ίσως θα έπρεπε να πούμε ο μέσος όρος- ενός αριθμού ιδιαίτερων αισθήσεων των αλόγων. Η «πρόληψη» δεν είναι από μόνη της «αληθινή» επειδή δεν ανταποκρίνεται σε ή δεν προέρχεται από κάποια εξωτερική οντότητα, αλλά είναι ένα «ολοφάνερο όραμα» και σαν τέτοιο έλεγχος αλήθειας⁴⁹: αυτό το οποίο είναι το κοινό στοιχείο σε έναν αριθμό «εικόνων» «αλόγου» πρέπει το ίδιο να συνιστά μια καθαρή γενική «εικόνα» «αλόγου», και σε αυτήν μπορεί να αναφέρονται ως

47 Για την στενή σχέση της εικόνας και της γνώμης, ή, όπως μάλλον θα μπορούσαμε να πούμε, της αίσθησης και της γνώσης, οι οποίες είναι σχεδόν ταυτόχρονες και συχνά είναι δύσκολο να τις ξεχωρίσουμε, δες Σέξτ. *Προς Μαθηματ.* vii 203, U 247, *δυσὶν ὄντων τῶν συζυγούντων ἀλλήλοις πραγμάτων, φαντασίας καὶ τῆς δόξης.*

48 Επίκουρ. Κλήμης Αλεξανδρ. *Στρωματ.* ii 4 157 44. U 255.

49 Merbach (p. 51) παρατηρεί ότι ο Επίκουρος ποτέ δεν μιλά για τις *πρόληψεις* ως *ἀληθεῖς* αλλά ως *ἐναργεῖς*.

βέβαιο έλεγχο οι μεταγενέστερες «εικόνες» που παρουσιάζονται σε μας στην αισθητηριακή αντίληψη.

Αυτή η περιγραφή της «πρόληψης» δεν μπορούμε να την βρούμε να αναφέρεται αναλυτικά σε κάποια επικούρεια πηγή, αλλά υιοθετείται γενικά από σύγχρονους συγγραφείς⁵⁰ και υποστηρίζεται δυνατά από τέτοια μαρτυρία που είναι διαθέσιμη. Τρεις μαρτυρίες μπορούν να παρατεθούν οι οποίες όλες τείνουν προς το ίδιο συμπέρασμα από διαφορετικές απόψεις. Η αναφορά του Διογένη⁵¹ για την «πρόληψη» φαίνεται σαν να έχει συντεθεί από διάφορες διαφορετικές πηγές, αλλά δεν υπάρχει τίποτα αντιφατικό σε αυτήν είτε με την ίδια είτε με την ερμηνεία που δόθηκε πιο πάνω. Αξίζει να παραθέσουμε εκτενώς λόγω της δυνατής στήριξης που παρέχεται από τις περιγραφές του:

Οι επικούρειοι θεωρούν την πρόληψη ένα είδος νοητικής αντίληψης, ή ορθή γνώμη, ή έννοια ή προϋπάρχουσα σε μας γενική ιδέα, δηλαδή ανάμνηση ενός εξωτερικού αντικειμένου που έχει φανεί πολλές φορές. Για παράδειγμα η πρόταση «ένα τέτοιο πράγμα είναι άνθρωπος». Πράγματι, τη στιγμή που θα ειπωθεί η λέξη «άνθρωπος», αμέσως, χάρις στην πρόληψη, παρουσιάζεται στη νόηση (νοεΐται) η εικόνα του (τύπος), σύμφωνα με τα προηγούμενα δεδομένα των αισθήσεων (προηγούμενων). Συνεπώς το νόημα που αποδίδεται αρχικά σε κάθε όνομα είναι ολοφάνερο (έναργές). Δεν θα αναζητούσαμε το ζητούμενο, αν δεν το γνωρίζαμε εκ των προτέρων. Όταν λ.χ. ρωτάμε «αυτό που βρίσκεται εκεί μακριά είναι άλογο ή βόδι;» πρέπει να έχουμε ήδη γνωρίσει διαμέσου της πρόληψης τη μορφή του αλόγου και του βοδιού. Ειδάλλως, δεν θα μπορούσαμε να ονομάσουμε κάτι, αν δεν είχαμε γνωρίσει πρωτύτερα τη μορφή του διαμέσου της πρόληψης. Επομένως οι προλήψεις είναι έναργες.⁵²

Εδώ έχουμε να έχουν τεθεί με σαφήνεια τα κύρια σημεία. Η «πρόληψις» είναι η γενική έννοια, προέρχεται από συχνά επαναλαμβανόμενες αισθητηριακές αντιλήψεις, και είναι «ολοφάνερη». Είναι η θεμελιώδης αναγκαιότητα για όλες τις έρευνες και συνδέεται στενά με την ονομασία των πραγμάτων: το όνομα πρέπει να αντιπροσωπεύει την ολοφάνερη έννοια με την οποίαν συνδέεται. Εξίσου σημαντικό είναι ένα αξιοσημείωτο απόσπασμα από τον ίδιον τον Επίκουρο που διασώθηκε από ύστερο συγγραφέα⁵³: «την πρόληψη την

50 Όπως ο Tohte (όπως πιο πάνω) σελ. 15, ο Brieger, *Epikurs Lehre von der Seele*, p.11, Giussani, *Stud, Lucr.*, p. 174. Για άλλες απόψεις της πρόληψις δες Παράρτημα 2.

51 X 33 Ο ορισμός προχωρά: *τὴν δὲ πρόληψιν λέγουσιν οἰονεὶ κατάληψιν ἢ δόξαν ὀρθὴν ἢ ἔννοιαν ἢ καθολικὴν νόησιν ἐναποκειμένην, τουτέστι μνήμην τοῦ πολλάκις ἔξωθεν φανέντος, οἷον τὸ τοιοῦτόν ἐστιν ἄνθρωπος.*

52 Μετάφραση Γ. Ζωγραφίδης, *Επίκουρος*, εκδόσεις Ζήτηρος. (Σ. Μ.)

53 Κλήμης Αλεξ. *Στρωμ.* li 4 157, U 255. *Πρόληψιν δὲ ἀποδίδωσιν ἐπιβολὴν ἐπὶ τι ἐναργές καὶ ἐπὶ τὴν ἐναργῆ τοῦ πράγματος ἐπίνοιαν.* Πρέπει να σημειωθεί ότι η πρόληψις χρησιμοποιείται εδώ ρητά με την ενεργητική έννοια της νοητικής λειτουργίας της «αντίληψης». Έχει παρόμοια ενεργητική δύναμη στις δυο πρώτες περιπτώσεις στο απόσπασμα του Διογένη που παρατέθηκε πιο πάνω, αλλά κανονικά (όπως στην τρίτη περίπτωση πιο πάνω) έχει ειδικά στον πληθυντικό την παθητική έννοια της γενικής έννοιας η οποία είναι ο τρόπος της πρόληψης. Η ίδια παραλλαγή της έννοιας στη χρήση του *αἴσθησις* έχει ήδη σημειωθεί, και είναι επίσης κρυμμένη στην *ἐπιβολή τῆς διανοίας* (δες Παράρτημα 3). Σημειώνουμε επίσης ότι η ίδια η πρόληψις είναι εδώ μια ἐπιβολή, η οποία ως συνήθως συνδέεται με κάτι το έναργές.

προσδιορίζει σαν πράξη προσοχής σε κάτι ολοφάνερο ή στην ολοφάνερη έννοια του πράγματος». Εδώ, με ελαφρά μετατόπιση της άποψης, η γενική έννοια στον νου είναι μια ολοφάνερη εικόνα, την οποίαν ο νους αρπάζει με την πράξη της πρόληψης: έχουμε την ενεργητική διεργασία αντί της πιο συνηθισμένης παθητικής έννοιας, αλλά ακόμη μια φορά η γενική έννοια είναι «ολοφάνερη» και συνεπώς κριτήριο αλήθειας. Τελικά, για να αποκαλύψουμε μια άλλη πλευρά της έννοιας της «πρόληψης», έχουμε δυο αποσπάσματα από τον Λουκρήτιο, όπου λέει ότι είναι αδύνατον να στρωθείς στη δουλειά να κάνεις κάποιο πράγμα εκτός εάν έχεις ήδη στον νου σου μια «πρόληψη» (*notities*) αυτού του πράγματος, που προέρχεται από προηγούμενη εμπειρία. «Πως μπορούσαν οι θεοί να έχουν κάνει έναν κόσμο, ρωτά, εκτός εάν είχαν ήδη πρόληψη αυτού, λόγω ενός προηγούμενου υποδείγματος;»⁵⁴ «πως θα μπορούσε ένας άνθρωπος να έχει σκόπιμα ανακαλύψει την ομιλία, εκτός εάν είχε ένα πρότυπο ομιλίας ανθρώπων γύρο του;»⁵⁵ Εδώ έχουμε την γενική έννοια σαν την προϋπόθεση της δράσης όπως και της γνώσης.

Χάριν λοιπόν της έννοιας της «πρόληψης» η πράξη της αισθητηριακής αντίληψης ολοκληρώνεται με τη γνώση: δεν μένουμε με μια σειρά από ανεξάρτητες χωρίς νόημα αισθήσεις, αλλά έχουμε την ικανότητα να τις συνδέουμε, να τις αναγνωρίσουμε και να τις διακρίνουμε. Η εμπειρία μας γίνεται ένα συνδεδεμένο σύνολο και πάνω σε αυτό μπορούμε να θεμελιώσουμε ένα συγκροτημένο κόσμο που έχει δομηθεί από την επιστημονική έρευνα. Οι έννοιες είναι οι ίδιες αλάνθαστες σαν κριτήρια αλήθειας, όπως ακριβώς είναι οι ιδιαίτερες αισθήσεις: το σφάλμα προκύπτει, όπως θα δούμε αργότερα, όχι μέσω κάποιας έλλειψης «σαφήνειας» στις έννοιες, αλλά μέσω της νοητικής λειτουργίας της γνώμης (δόξα) ή οποία μπορεί να κάνει εσφαλμένες συγκρίσεις, λανθασμένη απόδοση αισθήσεων σε έννοιες, και έτσι παραγωγή λανθασμένων αναγνωρίσεων και διακρίσεων. Είναι προφανές τότε ότι η έννοια έχει μεγάλο μέρος να παίξει στο συνολικό βασίλειο της σκέψης (*επίνοια*): επειδή όχι μόνο έχει σχέση με την αναγνώριση των ιδιαίτερων αισθήσεων, αλλά με αυτούς τους συνδυασμούς ιδεών οι οποίες συνιστούν αφηρημένη σκέψη – ή, όπως θα το είχε θέσει ο Επίκουρος, σκέψη για τα μη αισθητά (*ἄδηλα*). Επιπλέον συνδέεται επίσης στενά με το συνολικό πρόβλημα της γλώσσας: μια έννοια δεν είναι πλήρως γνωστή μέχρις ότου αποκτήσει όνομα, μέχρις ότου έχει ετικέτα με την οποίαν μπορεί αμέσως να τονίζεται στο νου. Έτσι η ανάπτυξη της γλώσσας συνίσταται στην χρησιμοποίηση ονομάτων σε έννοιες, και η πρώτη προϋπόθεση της φιλοσοφικής σκέψης είναι να είναι βέβαιη ότι τα ονόματα αντιπροσωπεύουν σαφείς έννοιες. Και τα δυο αυτά ζητήματα της σκέψης και της γλώσσας στην σχέση τους με τις έννοιες θα αποκτήσουν εξέχουσα σημασία αργότερα στο Κανονικό: προς το παρόν οι «πρόληψεις» πρέπει να θεωρούνται πρωτίστως σαν το αλάνθαστο μέσο, εάν μόνο η γνώμη δεν κάνει λανθασμένους συνδυασμούς, στην ερμηνεία των αισθήσεων στην πράξη της γνώσης. Το

54 V 181-6.

55 V 1046-9.

δεύτερο κριτήριο της αλήθειας συμπληρώνει την εργασία του πρώτου, και οφείλει το κύρος του στην προέλευση του από αυτό.

Το τρίτο κριτήριο της αλήθειας είναι το αίσθημα (πάθος)⁵⁶. Η κατανόηση του ευτυχώς περιβάλλεται λιγότερο από δυσκολίες από αυτήν του δευτέρου, αλλά η φύση του πρέπει να καθοριστεί σαφώς, επειδή, όπως θα δούμε, ένας ολόκληρος κλάδος της φιλοσοφίας του Επίκουρου, και αυτός όχι με την μικρότερη σημασία, στηρίζεται σε αυτό. Το «αίσθημα» είναι μια άμεση αίσθηση, αλλά δρα στο δικό του ειδικό πεδίο και είναι έλεγχος της δικής του περιέργης αλήθειας. Με την ευρεία έννοια⁵⁷ βεβαίως όλες οι αισθήσεις είναι «αισθήματα» (πάθος), επειδή σε κάθε περίπτωση αίσθησης, στην υψηλότερη αισθητηριακή αντίληψη όπως και στις πιο στοιχειώδεις περιπτώσεις αφής, «δεχόμαστε επενέργεια» (πάσχειν) και «αισθανόμαστε» την αίσθηση. Έτσι στην Επιστολή προς Ηρόδοτο ο Επίκουρος μιλά για το «αίσθημα της ακοής»⁵⁸ και ομοίως για το «αίσθημα»⁵⁹ το οποίο προκαλεί η οσμή. Αλλά το «αίσθημα» ως «κριτήριο» αλήθειας χρησιμοποιείται με στενότερη και περιορισμένη έννοια, όχι για την ίδια την αίσθηση, αλλά για την αμετάβλητη συνοδεία της. Επειδή στη στενή και αναγκαία σχέση με κάθε αίσθηση έχουμε επίσης ένα «αίσθημα» κάτι «συγγενές» ή «ξένο» με μας⁶⁰, μια αίσθηση του ευχάριστου ή του δυσάρεστου, με άλλα λόγια της ηδονής ή του πόνου. Αυτό είναι αληθινό για όλες τις αισθήσεις από την πιο στοιχειώδη αίσθηση της αφής εξαιτίας της πρόσκρουσης ενός εξωτερικού σώματος στο σώμα μας μέχρι την πιο πολύπλοκη αντίληψη της όρασης: σε όλες τις περιπτώσεις η αίσθηση μας όχι μόνο μας πληροφορεί για την παρουσία κάποιου εξωτερικού πράγματος ως προς εμάς (αίσθησις) αλλά φέρνει μαζί της την αίσθηση της ηδονής ή του πόνου (πάθος): «τα αισθήματα είναι δυο, ηδονή και πόνος, τα οποία συμβαίνουν σε κάθε ζωντανό πλάσμα»⁶¹. Θα μπορούσε να υπάρξει αντίρρηση από κριτικό της επικούρειας φιλοσοφίας ότι τα αισθήματα είναι πραγματικά τρία, επειδή σε μεγάλο αριθμό των αισθήσεων μας δεν έχουμε συνείδηση είτε θετικής ηδονής ή θετικού πόνου, αλλά αρνητικής ή αδιάφορης κατάστασης. Αλλά για τον Επίκουρο υπήρχαν μόνο δυο «αισθήματα», επειδή η απουσία πόνου⁶² είναι από μόνη της ηδονή, πράγματι στην τελική ανάλυση του η πιο αληθινή ηδονή: κάθε αίσθηση πρέπει με αυτή την έννοια είτε να συνοδεύεται από ηδονή ή από πόνο, επειδή είτε συνδέεται είτε δεν συνδέεται με πόνο. Η εγκυρότητα λοιπόν του «αισθήματος» σαν κριτήριο δεν μπορεί να αμφισβητείται ούτε χρειάζεται να υπάρξει κάποια δυσκολία σε σχέση με την προέλευση του: επειδή δεν έχει παράγωγη αξία, σαν την «πρόληψη», αλλά είναι το ίδιο, όπως η αίσθηση, άμεσο και συνεπώς εγγύηση για την δική του βεβαιότητα. Αλλά τι είδους αλήθεια είναι ένας έλεγχος; Είναι έλεγχος της

56 D L x 31.

57 Ο Tohte (όπως προηγ., p. 18) έδωσε προσοχή σε αυτή την ευρύτερη σημασία.

58 Επικ. i, παρ. 52 *ἀκουστικόν πάθος*.

59 Παρ. 53 Με τον ίδιο τρόπο ο Σέξτος Προς Μαθημ. vii 203, U 247, μιλά για *τῶν φαντασιῶν, παθῶν περὶ ἡμᾶς οὐσῶν*, το οποίος ίσως πηγαίνει πιο μακριά απ' όσο ο ίδιος ο Επίκουρος είχε πάει.

60 D L x 34 *τὴν μὲν οἰκεῖον τὴν δὲ ἄλλοτριον*.

61 D L Ic *πάθη δὲ λέγουσιν εἶναι δύο, ἡδονὴν καὶ ἀλγηδόνα, ἰστάμενα περὶ πᾶν ζῶον*.

62 Δες K Δ iii, & c.

πραγματικότητας ενός εξωτερικού αντικειμένου ή της φύσης του; Χωρίς αμφιβολία εν μέρει είναι: το αίσθημα μας του πόνου, εάν αγγίξουμε ένα αναμμένο κάρβουνο, είναι εν μέρει μαρτυρία της ύπαρξης του κάρβουνου και της παρούσας κατάστασης του. Αλλά μέχρις εδώ είναι μόνο μια μορφή «αίσθησης»⁶³ και δεν είναι ανεξάρτητο κριτήριο αλήθειας. Το «αίσθημα», σαν τέτοιο, δεν έχει σχέση με την γνώση αλλά με την ηθική: δεν μας πληροφορεί για την ύπαρξη των πραγμάτων ή την φυσική τους φύση, αλλά εάν είναι καλά ή κακά: επειδή αυτό το οποίο είναι ευχάριστο σε μας είναι αμετάβλητα αυτό που επιδιώκουμε, με άλλα λόγια, καλό, αυτό το οποίο είναι επώδυνο για μας το αποφεύγουμε, είναι κακό. Εν συντομία, το «αίσθημα» παίζει τον ίδιο ρόλο στην Ηθική του Επίκουρου, τον οποίον παίζει η αίσθηση στην φυσική του θεωρία: είναι η βάση από την οποίαν το κάθε τι πρέπει να ξεκινά και το πρότυπο στο οποίο όλα πρέπει να αναφέρονται. Είναι ο έλεγχος της ορθότητας στην ηθική, δηλαδή, της ορθότητας στην πράξη, όπως είναι η αίσθηση ο έλεγχος της αλήθειας στη γνώση, δηλαδή, της ορθότητας της αντίληψης. Με τις δυσκολίες οι οποίες εμφανίζονται σε αυτή τη θεωρία στη βάση της, και τις τροποποιήσεις τις οποίες βρήκε αναγκαίες ο Επίκουρος στην επινόηση τους, δεν μας ενδιαφέρουν τώρα⁶⁴. Το τρίτο κριτήριο της αλήθειας παίρνει τη θέση του δίπλα στην αίσθηση, έχει ίση εγκυρότητα, επειδή είναι μέρος της αίσθησης, και είναι ο έλεγχος της ίδιας της περιέργης αλήθειας του, της καλοσύνης ή της κακίας οι οποίες πρέπει να κριθούν αμέσως από την ηδονή ή τον πόνο. Έτσι η ηθική θεωρία του Επίκουρου δεν ισχύει από μόνη της σαν ανεξάρτητο ή απομονωμένο παρεπόμενο της φυσικής θεωρίας, αλλά στηρίζεται στην ίδια βασική αρχή, την άμεση και αναγκαία εγκυρότητα της αίσθησης.

Η αίσθηση λοιπόν μαζί με την παράγωγη της «πρόληψη» και την απαραίτητη της συνοδεία, το αίσθημα, που δρα στο ειδικό πεδίο της συμπεριφοράς, είναι τα τρία κριτήρια της αλήθειας τα οποία, όπως μας πληροφορεί ο Διογένης⁶⁵, ο Επίκουρος δεχόταν στον «Κανόνα». Αλλά σε τουλάχιστον ένα απόσπασμα⁶⁶ στην Επιστολή προς Ηρόδοτο και στις *Κύριες Δόξες* υπάρχει φανερά συνδεδεμένος με αυτά ένας τέταρτος έλεγχος αλήθειας, ο οποίος κατηγορηματικά προβλήθηκε από μεταγενέστερους επικούρειους⁶⁷ στη θέση ενός κριτηρίου. Μια πλήρης εξέταση των μεγάλων δυσκολιών οι οποίες περιβάλλουν την κατανόηση της «αντίληψης του νου» (*έπιβολή τῆς διανοίας*) πρέπει να κρατηθεί μέχρις να εξετασθεί λεπτομερώς η επικούρεια ψυχολογία⁶⁸. Αλλά είναι εδώ δυνατό να υποδείξουμε ποια ήταν πιθανόν η λειτουργία της ως κριτήριο. Ο Επίκουρος υποστήριζε ότι -και η ιδέα είναι πολύ χαρακτηριστική της σκέψης του – υπάρχουν ορισμένες συγκεκριμένες

63 Ο Merbach (όπως προηγ., σελ 16), ο οποίος ασχολείται πολύ περιληπτικά με το *πάθος*, έχει πείσει στο σφάλμα να υποθέσει ότι η αλήθεια την οποίαν το *πάθος* πιστοποιεί στην ύπαρξη των εξωτερικών πραγμάτων. Το απόσπασμα το οποίο παραθέτει για υποστήριξη (*Σέξτος Προς Μαθημ. vii 203*) έπρεπε από μόνο του να του έχει δείξει το σφάλμα του.

64 Δες Κεφάλαιο I.

65 X 31.

66 Παρ. 38, Κ Δ xxiv.

67 D L x 31.

68 Δες Κεφάλ. Η' και Παράρτημα 3.

οντότητες οι οποίες εκπέμπουν «είδωλα» σαν όλα τα υλικά πράγματα, αλλά «είδωλα» τόσο λεπτά που δεν μπορούν να γίνουν αντιληπτά, ακόμη και όταν είναι στοιβαγμένα σαν «εικόνες», από τον συγκριτικά τραχύ μηχανισμό των αισθήσεων. Ωστόσο μπορούν να εισδύουν μέσα από τους πόρους του σώματος προς τον νου και εκεί να προκαλούν ενόχληση των ατόμων του νου ο οποίος παράγει μια άμεση νοητική αντίληψη της εικόνας. Αλλά ακόμη και τότε, τόσο λεπτή είναι η υφή των «ειδώλων» που ο ίδιος ο νους δεν μπορεί να τα αντιληφθεί χωρίς μια ενεργητική «προσοχή» ή «ενέργεια αντίληψης», συγκρινόμενη με αυτή με την οποία οι αισθήσεις «κοιτάζουν» αντί παθητικά να «βλέπουν» (έπιβολή): γι' αυτό το λόγο τέτοιες εικόνες πολύ συχνά τις βλέπουμε στον ύπνο⁶⁹, όταν ο νους δεν ενοχλείται από άλλες εμφανίσεις ή σκέψεις. Από τέτοια αντικείμενα τα περισσότερο σημαντικά παραδείγματα είναι τα θεία πρόσωπα των θεών⁷⁰: τα σώματα τους σταθερά εκπέμπουν μια διαδοχή από τέτοιες λεπτές εικόνες οι οποίες έρχονται σε μας και αμέσως κινούν τα άτομα του νου. Εδώ λοιπόν έχουμε ένα είδος άμεσης νοητικής αίσθησης, ανάλογη με την αισθητηριακή αντίληψη, και που παράγεται με τον ίδιο τρόπο μέσω των «ειδώλων»: η μόνη διαφορά είναι ότι η αντίληψη γίνεται άμεσα με τον νου χωρίς την παρεμβολή των αισθήσεων. Το τέταρτο κριτήριο⁷¹ οφείλει την εγκυρότητα του στο γεγονός ότι είναι από μόνο του πολύ εξειδικευμένη μορφή αίσθησης. Γιατί ο Επίκουρος παρέλειψε την αναφορά στο τέταρτο κριτήριο στον Κανόνα, αλλά υπέθεσε την ύπαρξη του στην Πρώτη Επιστολή και στις *Κύριες Δόξες*, ενώ ακόμη και τότε αφέθηκε στους «επικούρειους» να το περιλάβουν στα άλλα κριτήρια, είναι δύσκολο να πούμε. Ίσως επειδή για τον Επίκουρο όταν έγραψε τον «Κανόνα» «η νοητική αντίληψη» παρουσιαζόταν η ίδια μόνο σαν μορφή αίσθησης, όχι σαφώς να διακρίνεται από αυτήν, επειδή έκανε τη διάκριση σε άλλα μέρη όταν σκεπτόταν ειδικά αυτές τις ειδικές περιπτώσεις οι οποίες δεν μπορούσαν σωστά να ταξινομηθούν με τις κανονικές αισθήσεις, και επειδή οι επικούρειοι, των οποίων η θρησκευτική ορθοδοξία τίθετο πολύ υπό αμφισβήτηση, ήταν υποχρεωμένοι από αυτοάμυνα να εξυψώσουν την βάση της θεολογίας τους σε κριτήριο αλήθειας. Ότι και αν είναι⁷², δεν είναι δύσκολο να δούμε πως μπορούσε να συνδέεται άμεσα με τη βασική αλήθεια της αίσθησης.

Η εξέταση των δευτερευόντων κριτηρίων της αλήθειας έδειξε ότι είναι όλα με τον έναν ή τον άλλον τρόπο επαναδιατυπώσεις του θεμελιώδους αλάθητου της αίσθησης, το «αίσθημα» και (εάν είναι κριτήριο) η «νοητική αντίληψη», επειδή είναι μόνο μορφές αίσθησης, η «πρόληψη», επειδή είναι σε κάθε περίπτωση συσσώρευση ή αφαίρεση από τις αισθήσεις. Η συνολική επικούρεια φιλοσοφία στηρίζεται έτσι, όπως ο θεμελιωτής της είχε την πρόθεση να στηρίζεται, στην κοινή λογική άποψη ότι «η αίσθηση είναι

69 Λουκρ, ν 1171

70 Λουκρ. ν 1175-6, Κικερ. *De Natura Deorum* i 19 49, δεξ Κεφ. Θ'.

71 Σε ένα απόσπασμα της *Επιστολής προς Ηρόδοτο* (παρ. 62) έχουμε προφανώς ένα παράδειγμα στο οποίο η έπιβολή της διανοίας δεν αφορά τέτοια άμεση αντίληψη του νου, αλλά ένα λογικό συμπέρασμα σε ότι αφορά τις έσχατες πραγματικότητες του κόσμου των ατόμων. Η σπουδαιότητα του συζητείται στο Κεφάλαιο Η', και στο Παράρτημα 3. Εδώ προς το παρόν μπορεί να αγνοηθεί.

72 Για άλλη υπόθεση δεξ Παράρτημα 3.

αληθινή»: υπάρχει ένας κόσμος υπαρχόντων εξωτερικών πραγμάτων και οι αισθήσεις μας δίνουν αναφορά σε μας αληθινά γι' αυτά. Είναι καιρός να επιστρέψουμε λίγο και να ερευνησουμε κάποιες από τις δυσκολίες τις οποίες αυτή η θέση συνεπάγεται: μερικές από αυτές είχαν γίνει αντιληπτές από τον ίδιο τον Επίκουρο και ασχολήθηκε με αυτές στις δευτερεύουσες αρχές του Κανονικού, κάποιες τέθηκαν από κριτικούς του συστήματος και έγιναν προσπάθειες να αντιμετωπιστούν από κατοπινούς επικούρειους. Θα είναι βολικό να ασχοληθούμε με αυτές σε σχέση με τους διάφορους κλάδους της έρευνας τις οποίες είδε ο Επίκουρος αναγκαίες για ένα σύστημα φυσικής επιστήμης.

Κάθε αληθινή εμπειρία, και ειδικά κάθε επιστημονική παρατήρηση, πρέπει να δομείται στην «άμεση αντίληψη» του αντικειμένου που είναι κοντά⁷³: «η άμεση αντίληψη είναι το θεμέλιο και το πρώτο βήμα σε κάθε τι»⁷⁴. Αλλά δεν ασχολούμαστε πάντοτε καθόλου με αντικείμενα κοντινά ή πραγματικά αντιληπτά με τις αισθήσεις, και συνεπώς προκύπτουν διάφορες δυσκολίες, με τις οποίες ο Επίκουρος ασχολήθηκε στις δευτερεύουσες αρχές του Κανονικού. Συγκεντρώνει τα αντικείμενα της έρευνας κάτω από δυο επικεφαλίδες, «αντιληπτά πράγματα» (*πρόδηλα*) για τα οποία μπορούμε να αποκτήσουμε άμεση αντίληψη, και «μη αισθητά πράγματα» (*ἄδηλα*) τα οποία υποδιαιρεί σε: ουράνια φαινόμενα (*μετέωρα*), για τα οποία, ενώ είναι αντιληπτά από τις αισθήσεις, δεν μπορεί ποτέ να αποκτηθεί αντίληψη από κοντά, και πράγματα εντελώς ανεπαίσθητα στην άμεση αίσθηση, τις έσχατες πραγματικότητες, τα άτομα και το κενό, τα οποία δεν μπορούν ποτέ να γίνουν αντιληπτά από τις αισθήσεις αλλά μόνο να γίνουν αντιληπτά από την λειτουργία της σκέψης. Θα είναι βολικό να ακολουθήσουμε αυτές τις διαιρέσεις και να ασχοληθούμε με τα ποικίλα προβλήματα όπως αυτά τίθενται.

Ο «απλός άνθρωπος», του οποίου την φιλοσοφία επιθυμούσε ο Επίκουρος να ενσωματώσει στο σύστημα του, ενώ καθώς υποστήριζε γενικά την αλήθεια των αισθήσεων του, θα ήταν ίσως ο πρώτος που υποστήριζε ότι ακόμη και σε καθημερινά θέματα της γήινης εμπειρίας, κάποιες από τις αισθητηριακές του αντιλήψεις είναι, ή τουλάχιστον φαίνεται να είναι, εσφαλμένες, επειδή δεν είναι σωστή αναφορά των εξωτερικών πραγματικοτήτων από τις οποίες προέρχονται. Ένας τετράγωνος πύργος όταν τον βλέπουμε από απόσταση φαίνεται μικρός και στρογγυλός⁷⁵, ένα κουπί μισό-βυθισμένο στο νερό φαίνεται να είναι λυγισμένο, βλέπω έτσι και έτσι να έρχεται προς το μέρος μου και, όταν έρχεται πιο κοντά, «καταλήγει» να είναι κάποιος άλλος: σε όλες αυτές τις περιπτώσεις η πρώτη αίσθηση φαίνεται να είναι λανθασμένη. Ήταν βεβαίως δυσκολίες αυτού του είδους οι οποίες είχαν οδηγήσει τους πρώιμους

73 Κ. Δ. xxiv τὸ παρὸν ἤδη κατὰ τὴν αἴσθησιν.

74 Σέξτος Εμπειρ. Προς Μαθηματ. vii 216, U 247 πάντων δὲ κρηπίς καὶ θεμέλιος ἡ ἐνάργεια.

75 Αυτές είναι περιπτώσεις τις οποίες αναφέρει ο Σέξτος Εμπειρικός και είναι αναμφίβολα οι κοινόι τόποι της επικούρειας παράδοσης. Το συνολικό απόσπασμά, το οποίο μας δίνει πλήρως ο Usener, έχει μεγάλη αξία για αυτό το μέρος του Κανονικού. Σύγκρινε επίσης D L x 34 και Λουκρήτιο iv 379-468, όπου δίδονται άλλα παρόμοια παραδείγματα.

φιλοσόφους στην απόσπασή τους από τις αισθήσεις. Τώρα ο Επίκουρος είδε αρκετά καθαρά⁷⁶ ότι να παραδεχθεί το εσφαλμένο μιας μόνο αίσθησης θα αντέτρεπε το συνολικό του σύστημα: επειδή εάν μια αίσθηση είναι λανθασμένη, δεν υπάρχει λόγος να είναι κάποια αληθινή, επειδή όλες έχουν ίση εγκυρότητα. Πως μπορεί τότε να αντιμετωπίσει αυτές τις αντιρρήσεις; Η απάντηση του κείται στην διάκριση που έχει ήδη παρατηρηθεί μεταξύ των δυο στοιχείων στην διεργασία της αισθητηριακής αντίληψης, την καθαρά παθητική αίσθηση στα αισθητήρια όργανα, και την πράξη της γνώσης που σχηματίζεται από τον νου. Η νοητική ικανότητα της «γνώμης» (δόξα), η οποία εκπληρώνει τη γνώση με την μεταβίβαση της παθητικής αίσθησης σε μια «πρόληψη» ή γενική έννοια, συνδέεται πράγματι με την αλάνθαστη «νοητική αντίληψη»⁷⁷, επειδή είναι από μόνη της ένα είδος αντίληψης ή νοητικής προσοχής, αλλά διαφέρει από αυτήν στο ότι υπόκειται σε σφάλμα: μπορεί να κάνει εσφαλμένο συνδυασμό αίσθησης και «πρόληψης». Πράγματι είναι «κίνηση» η οποία είναι, τρόπος του λέγειν, πάντοτε σε εγρήγορση, και πρόθυμη να κάνει τις προσθέσεις της (προσδοξαζόμενα) στα δεδομένα της αίσθησης, να θέσει την ερμηνεία της σε αυτά πριν να υπάρχει προμήθεια σε επαρκές υλικό. Το φαινόμενο σφάλμα των αισθητηριακών μας αντιλήψεων οφείλεται τότε όχι σε κάποιο σφάλμα στην αίσθηση, η οποία είναι πάντοτε αληθινή, αλλά στην «προσθήκη της γνώμης»⁷⁸, και είναι η λειτουργία του φιλόσοφου να διακρίνει προσεκτικά σε όλες τις περιπτώσεις ανάμεσα σε αυτά τα δυο στοιχεία: οι προσθήκες της γνώμης πρέπει, όπως ήταν, να διαχωρίζονται εντελώς και η καθαρή αίσθηση, το μόνο κριτήριο αλήθειας, να αφήνεται, οπωσδήποτε προς το παρόν, χωρίς ερμηνεία. Ας πάρουμε την περίπτωση του ανθρώπου που πλησιάζει: όλα αυτά που είδαμε πραγματικά είναι ένας άνθρωπος που περπατά, πράγματι για να είμαστε εντελώς αυστηροί, είδαμε ένα ορισμένο σχήμα με ορισμένο χρωματισμό να κινείται σε ορισμένη κατεύθυνση: ήταν «γνώμη» που κάνει σύγκριση της αίσθησης με την «πρόληψη» που υπάρχει ήδη στο νου, η οποία την εκχωρούσε αμέσως στην έννοια του «έτσι και έτσι». Δεν υπήρχε κανένα σφάλμα στην αίσθηση, επειδή ήταν «άλογη», δεν υποδήλωνε κάποια ερμηνεία του εαυτού της: το σφάλμα βρίσκεται στις εσφαλμένες ταυτίσεις που γίνονται από τη γνώμη. Στην περίπτωση λοιπόν τέτοιων μακρινών όψεων εξωτερικών αντικειμένων, πρέπει να θεωρούμε την αίσθηση μας σαν ένα «πράγμα που περιμένει επιβεβαίωση» (προσμένον έπιμαρτυρήσεσθαι)⁷⁹. Η γνώμη πράγματι θα αποφανθεί γι' αυτό, επειδή είναι

76 Κ. Δ. xxiv,

77 Επικ. i, παρ 51 *τὸ δὲ διημαρτημένον οὐκ ἂν ὑπῆρχε, εἰ μὴ ἐλαμβάνομεν καὶ ἄλλην τινὰ κίνησιν ἐν ἡμῖν αὐτοῖς συνημμένην μὲν <τῇ φανταστικῇ ἐπιβολῇ>, διάληψιν δὲ ἔχουσαν.*

78 Επικ. i, παρ 50 *τὸ διημαρτημένον ἐν τῷ προσδοξαζομένῳ αἰεὶ ἐστίν.*

79 *Προσμένον* χρησιμοποιείται απόλυτα από τον Επίκουρο και τους οπαδούς του σαν τεχνικός όρος, για παράδειγμα Επικ. i παρ. 38, Κ. Δ. xxiv. Ερμηνεύεται εσφαλμένα από τον D L x 34 σαν «πράξη αναμονής από μέρους μας», *τὸ προσμένον καὶ ἐγγὺς γενέσθαι τῷ πύργῳ καὶ μαθεῖν ὅποῖος ἐγγὺς φαίνεται.* Ο Steinhart παρασύρθηκε από αυτό το απόσπασμα: δες Tohte, όπως προηγούμενα, σελ. 14, η 1. Δεν μπορεί να υπάρξει αμφιβολία για την πραγματική του έννοια και την χρησιμοποιούμενη σύνταξη: δες Επικ. i, παρ. 50 *<ἐπὶ τοῦ προσμένοντος> ἐπιμαρτυρήσεσθαι* – η προσθήκη όντας βέβαιη- και Κ.Δ. xxiv *το προσμένον ... την ἐπιμαρτύρησιν.*

ακατάβλητη και δεν θα αφήσει ασήμαντη αίσθηση σαν τέτοια και τίποτα περισσότερο, αλλά δεν πρέπει να δεχθούμε την δήλωση της γνώμης μέχρις ότου έχουμε αποκτήσει την κοντινή όψη του αντικειμένου που βρίσκεται κοντά: τότε «εάν επιβεβαιώνεται, είναι αληθινή, εάν δεν επιβεβαιώνεται, είναι εσφαλμένη»⁸⁰. Μέχρις εδώ δεν φαίνεται να υπάρχει σοβαρή δυσκολία και ο απλός κανόνας του Κανονικού ασχολείται με την πρώτη σειρά των προβλημάτων -τα απομακρυσμένα γήινα αντικείμενα. Η πρώτη αίσθηση όχι λιγότερο από την δεύτερη είναι αληθινή, «επειδή κινεί τις αισθήσεις μας»⁸¹, αλλά μόνο η κοντινή όψη μας δίνει την πλήρη πληροφορία σε σχέση με τη φύση του εξωτερικού αντικειμένου, η οποία είναι προϋπόθεση για πλήρη ή επιστημονική γνώση. «Η επιβεβαίωση είναι η κατανόηση μέσω της άμεσης αντίληψης ότι το αντικείμενο της γνώμης είναι τέτοιο όπως υποτίθετο ότι είναι»⁸². Αλλά οι άλλες περιπτώσεις που αναφέρθηκαν πιο πάνω δεν ρυθμίζονται τόσο εύκολα: στην περίπτωση του απομακρυσμένου πύργου και του κουπιού που το βλέπουμε μέσα από το νερό δεν είναι καθόλου εύκολο να πούμε ότι το σφάλμα βρίσκεται στην «προσθήκη της γνώμης». Οι πρώτες αισθήσεις ήταν ενός κυκλικού αντικειμένου και ενός λυγισμένου αντικειμένου: η κοντινή όψη έδειξε ότι οι πραγματικότητες ήταν τετράγωνο και ευθύγραμμο αντίστοιχα. Με ποια έννοια μπορούμε να πούμε ότι αυτές οι πρώτες αισθήσεις είναι «αληθινές»: «επειδή είναι αληθινό αυτό το οποίο λέγεται (ή βλέπεται ότι είναι);»⁸³ Με αυτή την δυσκολία ο ίδιος ο Επίκουρος -αρκετά σοφά ίσως- δεν ασχολείται ποτέ πολύ κατηγορηματικά, αλλά η απάντηση του μπορεί να εξαχθεί από το πολύ ενδιαφέρον και περίεργο απόσπασμα στο οποίο μιλά για το μέγεθος του ήλιου και της σελήνης⁸⁴ «το μέγεθος του ήλιου και της σελήνης, λει, είναι για μας (κατὰ μὲν τὸ πρὸς ἡμᾶς) όπως φαίνεται να είναι, και στην πραγματικότητα είναι είτε <λίγο> μεγαλύτερο από αυτό που βλέπουμε ή λίγο μικρότερο ή έχει το ίδιο μέγεθος ». Το «για μας», μπορεί μόνο να υποδηλώνει, «είναι αυτό που μοιάζουν ο ήλιος και η σελήνη καθώς τα βλέπουμε από την απόσταση από την οποίαν βρισκόμαστε από αυτά». Ομοίως τότε στην περίπτωση του πύργου: η πρώτη εντύπωση ήταν αληθινή «για μας», μας είπε, δηλαδή, αυτό που μοιάζει από απόσταση ένας τετράγωνος πύργος, και ήταν μια εσφαλμένη προσθήκη του νουνα συμπεράνει ότι ο πύργος είναι ο ίδιος στρογγυλός. Το ίδιο συμβαίνει με το κουπί: το λυγισμένο κουπί είναι αυτό που μοιάζει ένα κουπί μέσα στο νερό «για μας»: δεν έχουμε δίκιο να συμπεράνουμε ότι πράγματι είναι λυγισμένο. Αυτός είναι ένας ανεπαρκής τρόπος για να σώσουμε την κατάσταση: επειδή η «αλήθεια» μιας αίσθησης δεν μπορεί να σημαίνει τίποτε άλλο εκτός από την

80 D L x 34. Αυτό από πρώτη όψη φαίνεται περίεργο ότι ο Επίκουρος μιλάει πάντοτε για *οὐκ ἐπιμαρτύρησις* σε αυτό το απόσπασμα και όχι για *ἀντιμαρτύρησις* -αλλά η τελευταία λέξη κρατιέται, όπως θα δούμε, για σύνδεση με τα *ἄδηλα*.

81 D L x 32 *κινεῖ γὰρ τὸ δὲ μὴ ὄν οὐ κινεῖ* σε σχέση με την ανάλογη περίπτωση των οραμάτων των ονείρων. Δες Κεφ. Η' σελ. 415.

82 Σέξτος Εμπειρ. *Προς Μαθηματ.* vii 212, *ἐστι δὲ ἐπιμαρτύρησις μὲν κατάληψις δι' ἐναργείας τοῦ τὸ δοξαζόμενον τοιοῦτον εἶναι ὁποῖόν ποτε ἐδοξάζετο*.

83 Σέξτος Εμπειρ. *Προς Μαθηματ.* viii 9, U 244, δες σελ. 237, n 1.

84 Επικ. ii, παρ. 91.

αντιστοιχία της με το αντικείμενο το οποίο παριστά. Είτε τότε η πρώτη αντίληψη ήταν λανθασμένη και δεν παριστούσε πραγματικά το αντικείμενο, ή διαφορετικά ο πύργος και το κουπί άλλαξαν στο ενδιαμέσο μεταξύ των δυο αισθήσεων και η αντικειμενική μονιμότητα του εξωτερικού κόσμου καταστρέφεται – κάτι το οποίο, θα έλεγε ο Επίκουρος, είναι «αδιανόητο» (ἀδιανόητον). Εντούτοις ο ίδιος ο Επίκουρος δεν φαίνεται να έχει συνείδηση της δυσκολίας, και ίσως δεν δέχθηκε επαρκώς επίθεση σε σχέση με αυτό ώστε να τον προκαλέσει να επεξεργασθεί μια απάντηση. Αλλά οι οπαδοί του δεν απέφυγαν την πίεση της κριτικής, και, όπως δείχνει ο Σέξτος⁸⁵, - κράτησαν δυο γραμμές άμυνας. Πρώτον, επιχειρηματολογούσαν ότι οι αντίπαλοι τους ζητούσαν μεγαλύτερη ακρίβεια στη σφαίρα της όρασης απ' όση θα απαιτούσαν από τις άλλες αισθήσεις. Κανείς δεν μπορούσε να πει ότι η ακοή ήταν λανθασμένη, επειδή αυτό που ήταν δυνατός θόρυβος φαινόταν από απόσταση μαλακός. Σε αυτό τον ισχυρισμό θα μπορούσε κανείς εύκολα να απαντήσει ότι αν και η σμίκρυνση στο μέγεθος με την απόσταση δεν ήταν διαστρέβλωση, ήταν άλλο θέμα με την φαινομένη αλλαγή του σχήματος. Η δεύτερη γραμμή άμυνας⁸⁶ που διατυπώθηκε από τους επικούρειους είναι πιο σοβαρή και πολύ πιο σημαντική στις επιπτώσεις της. Η εικόνα της αίσθησης, επιχειρηματολογούσαν, είναι αληθινή, επειδή αντιστοιχεί πάντοτε στα «είδωλα» τα οποία φτάνουν στο μάτι, αλλά αυτά τα «είδωλα» κατά την μετακίνηση τους από ένα αντικείμενο σε απόσταση μπορεί να αλλάζουν. Τα τετράγωνα «είδωλα» του πύργου όταν έχουν ένα μεγάλο διάστημα να διασχίσουν έχουν αποσπασμένες τις γωνίες τους και έτσι δημιουργούν στα μάτια μας την αίσθηση του στρογγυλού αντικειμένου: η εικόνα που βλέπουμε είναι «αληθινή» για αυτά (τα είδωλα), αλλά όχι αναγκαία για το αντικείμενο από το οποίο προέρχονται. Αυτή η θεωρία είναι βεβαίως μια μοιραία παραδοχή και καταφέρει κτύπημα στις ίδιες τις ρίζες του συνολικού επικούρειου συστήματος. Επειδή με την αλήθεια μιας αίσθησης ο Επίκουρος εννοούσε και μπορούσε μόνο να εννοεί την αλήθεια της ως προς το εξωτερικό αντικείμενο το οποίο παριστούσε. Εάν δεν έχουμε εγγύηση για τέτοια αντιστοιχία, αλλά είμαστε στο έλεος των ατυχημάτων που μπορούν να συμβούν σε ιδιαίτερα «είδωλα» κατά την μετακίνηση τους, τότε η «αλήθεια» της αίσθησης είναι χωρίς αξία όχι μόνο για επιστημονική έρευνα, αλλά ακόμη και για τις πιο στοιχειώδεις ανάγκες της πρακτικής ζωής: «υπάρχει ένα τέλος στο δικό σας «όλες οι αισθήσεις είναι αληθινές, και καμιά δεν είναι αναξιόπιστη και λανθασμένη»⁸⁷, πράγματι θα «μετακινούμαστε παντού σε κόσμους που δεν είναι κατανοητοί». Αλλά ο Επίκουρος δεν πρέπει να γίνει υπεύθυνος για τα αμαρτήματα των παιδιών του. Μια σύγχρονη κριτική δεν μπορεί να συγκαλύπτει τη μεγάλη δυσκολία η οποία περιβάλλει την βασική του αρχή ακόμη και στην πιο απλή από τις συνθήκες, αλλά ο Επίκουρος έμενε στην πίστη ότι την είχε πλήρως ρυθμίσει με την διάκριση ανάμεσα στην

85 Προς Μαθημ. vii, 206-9. U247.

86 Ομοίως παρ. 209: Δες Πλούταρ. *Προς Κλωτ.* 25, 1121. U 252, που ανεβάζει το πλεονέκτημα που κερδήθηκε με αυτή την παραδοχή με μεγάλη επίδραση.

87 Πλούταρ. I c, σοί δέ οίχεται τὸ πάσας ὑπάρχειν ἀληθεῖς, ἄπιστον δὲ καὶ ψευδῆ μηδεμίαν.

«άμεση αντίληψη» την κοντινής αίσθησης και τις πιθανώς λανθασμένες προσθήκες της γνώμης. Η πρώτη λοιπόν από τις δευτερεύουσες αρχές του Κανονικού θα σχηματισθεί με αυτό τον τρόπο: «στην περίπτωση των απομακρυσμένων αντικειμένων που είναι αντιληπτά με τις αισθήσεις, ανάβαλε την κρίση, έως ότου τα έχει εξετάσει στην κοντινότερη όψη». Το ενδιαφέρον του ίδιου του Επίκουρου βρίσκεται όχι στο πρόβλημα αλλά στην μέθοδο της επαλήθευσης στην αλήθεια της οποίας επιμένει εμφαντικά: «Και κάθε εικόνα που προσλαμβάνουμε με ενεργητική αντίληψη (*ἐπιβλητικῶς*) από μέρους του νου ή από μέρους των αισθήσεων, είτε πρόκειται για το σχήμα ή για τις ιδιότητες, αυτή η εικόνα είναι το σχήμα ή <οι ιδιότητες > του στερεού αντικειμένου (*στερεμνίου*).»⁸⁸

Το δεύτερο μέρος της έρευνας -ή ίσως πιο σωστά η πρώτη υποδιαίρεση του μέρους των «μη αισθητών» (*ἄδηλα*) – αφορά πράγματα που είναι αντιληπτά πράγματι τα ίδια με τις αισθήσεις, αλλά τόσο μακριά από αυτές ώστε είναι αδύνατον να τα πλησιάσουμε και να αποκτήσουμε την «άμεση αντίληψη» η οποία θα μας έλεγε την αληθινή τους φύση και τις αιτίες της συμπεριφοράς τους. Αυτά υπάρχουν σε περίληψη από τον Επίκουρο υπό τον γενικό τίτλο «ουράνια πράγματα» (*μετέωρα*): περιλαμβάνουν τα ουράνια σώματα και τις λειτουργίες τους και όλα αυτά τα φαινόμενα όπως η βροχή, η βροντή, η αστραπή, το χαλάζι, το χιόνι κλπ, τα οποία τα τοποθετούμε πιο αυστηρά στα μετεωρολογικά φαινόμενα, και αποτελούν το αντικείμενο της Δεύτερης Επιστολής⁸⁹, είτε αυτή έχει γραφεί από τον ίδιο τον Επίκουρο ή από έναν οπαδό που διατήρησε ευσυνείδητα την παράδοση του, και απευθυνόταν στο Πυθοκλή. Ακόμη και εδώ υπάρχουν ορισμένα δεδομένα που μας δίδονται από την άμεση αισθητηριακή αντίληψη, και όταν συμβαίνει αυτό, δεν πρέπει να κάνουμε προσπάθεια να μείνουμε πίσω από αυτά: επειδή πρέπει να είναι αληθινά. Έχουμε⁹⁰, για παράδειγμα μια τέλεια «άμεση αντίληψη» του ήλιου και της σελήνης σαν σώματα με ορισμένο μέγεθος: αυτή η «άμεση αντίληψη» δεν μπορεί να τεθεί υπό αμφισβήτηση και γνωρίζουμε επομένως με βεβαιότητα ότι τέτοιο είναι το μέγεθος του ήλιου και της σελήνης. Αλλά στις περισσότερες περιπτώσεις, όταν, για παράδειγμα ερευνούμε την εμφάνιση ηλιοστασιών ή εκλείψεων, ή τη φύση του κεραυνού ή της αστραπής, και ειδικά, όταν προσπαθούμε να ανακαλύψουμε τις αιτίες των «ουράνιων πραγμάτων», δεν μπορούμε να αποκτήσουμε τέτοιες άμεσες πληροφορίες. Πώς λοιπόν θα προχωρήσουμε; Πως πρέπει η ανωτερότητα των αισθήσεων να διατηρηθεί σε μια περιοχή όπου τα δεδομένα της αίσθησης είναι ανεπαρκή; Η απάντηση του Επίκουρου⁹¹ είναι χαρακτηριστική και μεγαλοφυής. Πρώτον πρέπει να αρχίσουμε και εδώ από την αίσθηση. Εάν η αίσθηση δεν θα μας δώσει ευθεία

88 Επικ. i, παρ. 50.

89 Δες Λουκρητ. v 509- 770, vi.

90 Επικ. ii, παρ. 91, Λουκρ. v 564-91. Αυτό φαίνεται αντιφατικό με την παραδοχή ότι το μέγεθος του πύργου φανερά μικραίνει με την απόσταση, αλλά ο Επίκουρος (όπως με προσοχή δείχνει ο Λουκρήτιος με ένα πολύ ενδιαφέρον επιχείρημα) είχε ειδικές θεωρίες για τα απομακρυσμένα φώτα, που συνδέονταν στενά με την θεωρία των «ειδώλων» και αυτήν της άμεσης αντίληψης. Δες πληρέστερη συζήτηση στο Κεφάλαιο Ζ', σελ. 371-3.

91 Τίθεται σαφέστατα στις αρχικές παραγράφους (85-8) της Επιστολής προς Πυθοκλή: αλλά χρησιμοποιείται επίσης στις παρ. 38 και 51της πρώτης Επιστολής.

απάντηση στα προβλήματα μας, αλλά θα μας εφοδιάσει συχνά με «σημεία» (*σημεία*) ή «ενδείξεις» (*τεκμήρια*), τα οποία θα μας βοηθήσουν για να φτάσουμε σε συμπέρασμα. Μερικές φορές τα ίδια τα ουράνια φαινόμενα με αυτό τον τρόπο δείχνουν την δική τους εξήγηση: πιο συχνά «μπορούμε να αποκτήσουμε ενδείξεις για το τι συμβαίνει από πάνω μας από κάποια φαινόμενα στη γη»⁹². Στη βάση αυτών των ενδείξεων μπορούμε με τη σκέψη⁹³ (*ἐπίνοια*), να συγκρίνουμε φαινόμενα με γενικές έννοιες, ή να συνδυάσουμε έννοιες την μια με την άλλη, να σχηματίσουμε υποθέσεις για να εξηγήσουμε αυτά που βλέπουμε. Αλλά εάν η σκέψη αφηνόταν έτσι να δουλέψει τυχαία, είναι σαφές ότι η δράση της θα μπορούσε να είναι ακόμη πιο άτακτη από αυτήν της «γνώμης» στην ερμηνεία της αίσθησης. Κάτω από ποιόν έλεγχο τότε πρέπει αυτή να δουλέψει; Ακόμη, προφανώς, κάτω από τον έλεγχο των αισθήσεων: «Και επιπλέον πρέπει οπωσδήποτε να κάνουμε τις έρευνες μας σύμφωνα με τις αισθήσεις μας»⁹⁴. Αλλά εφόσον είναι σαφές ότι δεν μπορούμε να ελπίζουμε σε τέτοια περιστατικά για να έχουμε την επιβεβαίωση (*ἐπιμαρτύρησις*) της πιο άμεσης αντίληψης (*ἐνάργεια*, *το παρόν*), πως μπορεί να γίνει αυτό; Ο έλεγχος στην περίπτωση των ουράνιων φαινομένων – και πραγματικά όλων των «μη αισθητών πραγμάτων» - δεν είναι πλέον θετικός, αλλά αρνητικός. Πρέπει να φέρουμε τις υποθέσεις που σχηματίζουμε στον έλεγχο των αισθήσεων⁹⁵ και να δούμε εάν είναι αντιφατικές με οτιδήποτε το οποίο παρατηρεί η αισθητηριακή αντίληψη: εάν διαψεύδονται (*ἀντιμαρτυρεῖται*) πρέπει αμέσως να απορριφθούν, αλλά εάν δεν διαψεύδονται, πρέπει να γίνονται δεκτές ως αληθινές. Ο έλεγχος της επιστημονικής βεβαιότητας δεν είναι πλέον «επιβεβαίωση» (*ἐπιμαρτύρησις*), αλλά μόνο η αρνητική κατάσταση της μη διάψευσης (*οὐκ ἀντιμαρτύρησις*), η οποία προσδιορίζεται σαν «η συμφωνία της υπόθεσης ή της γνώμης για κάποιο μη αισθητό πράγμα με το φαινόμενο»⁹⁶. Όπως οι αισθήσεις είναι το σημείο εκκίνησης, έτσι είναι και η λυδία λίθος της έρευνας. Η γενική ιδέα μπορεί καλύτερα να φανερωθεί από ένα παράδειγμα που έχει ληφθεί από το άλλο μέρος του «μη αισθητού» - αυτού που δεν είναι ποτέ αντιληπτό με τις αισθήσεις – που είναι, όπως θα δούμε, ακριβώς κάτω από τον ίδιο έλεγχο: έχει το πλεονέκτημα να είναι το ίδιο το παράδειγμα του Επίκουρου. «Ο Επίκουρος⁹⁷ λέει ότι υπάρχει κενός χώρος, ο οποίος είναι μη αισθητό πράγμα, και επιβεβαιώνεται (*πιστοῦται*) από το ξεκάθαρο (*ἐναργοῦς*) γεγονός της κίνησης, επειδή εάν δεν υπήρχε κενός χώρος, δεν θα έπρεπε να υπάρχει ούτε

92 Επικ. ii, παρ. 87. Οι μετέπειτα επικούρειοι, οι οποίοι έδειξαν μια απαγορευμένη τάση για την ανάπτυξη μιας λογικής του Επικουρισμού, ενδιαφέρονταν ιδιαίτερα για τη θεωρία των «σημείων», και αποσπάσματα μιας πραγματείας του Φιλόδημου πάνω σε αυτό το θέμα βρέθηκαν στο Herculaneum.

93 Για την ψυχολογική ανάλυση της σκέψης στην ατομική βάση δες Κεφαλ. Η', σελ. 422-30. Η σκέψη (*ἐπίνοια*) και η γνώμη (*δόξα*) συνδέονται στενά και δεν διακρίνονται προσεκτικά πάντοτε, αλλά η συνήθης πρακτική του Επίκουρου φαίνεται να είναι να μιλά για «γνώμη» σε σχέση με την ερμηνεία των αισθήσεων της αισθητηριακής αντίληψης, η «σκέψη» στις λειτουργίες της λογικής με αναφορά σε όλες τις τάξεις του «μη αισθητού» (*ἄδηλα*).

94 Επικ. i, παρ. 38.

95 Επικ. i, παρ. 51, Επικ. ii, παρ. 88. Η μέθοδος του ελέγχου των συμπερασμάτων από τα φαινόμενα εκφράζεται από τον Επίκουρο με το ρήμα *ἐπικρίνειν* : δες Επικ. i, παρ. 37.

96 Σέξτος Εμπειρ. *Προς Μαθημ.* vii 213. *ἀκολουθία τοῦ ὑποσταθέντος καὶ δοξασθέντος ἀδήλου τῶ φαινομένῳ.*

97 Σέξτος Εμπειρ. *Προς Μαθημ.* vii 213.

κίνηση, καθώς το κινούμενο σώμα δεν θα είχε χώρο για να κινηθεί επειδή το κάθε τι θα ήταν στερεή μάζα: συνεπώς, εφόσον υπάρχει κίνηση, το φαινόμενο δεν διαψεύδει την γνώμη για το μη αισθητό». Παρόμοια παραδείγματα⁹⁸ μπορούμε να βρούμε σε αφθονία στην αστρονομία και την μετεωρολογία του Επίκουρου.

Μέχρις εδώ λοιπόν ο κανόνας του Κανονικού θα μπορούσε να σχηματισθεί έτσι: «οι ερμηνείες των ουρανίων πραγμάτων πρέπει να στηρίζονται στις ενδείξεις που δίδονται από τα φαινόμενα και όταν σχηματίζονται να υπόκεινται στον έλεγχο των φαινομένων». Τώρα είναι φανερό ότι αυτή η απαίτηση δεν είναι καθόλου τόσο αυστηρή όσο αυτή στην περίπτωση των γήινων αισθητηριακών αντιλήψεων: και πράγματι σε πολλές περιπτώσεις θα μπορούσε να συμβεί διάφορες ερμηνείες να ικανοποιούν τον μοναδικά αρνητικό έλεγχο ότι δεν διαψεύδονται από τα φαινόμενα. Πρέπει λοιπόν να τις δεχθούμε όλες σαν αληθινές ή να διακρίνουμε ανάμεσα τους, και αν ναι, με ποιες αρχές; Η απάντηση του Επίκουρου ξαφνιάζει, αλλά χωρίς δισταγμό: όλες οι ερμηνείες οι οποίες ικανοποιούν τις απαιτούμενες συνθήκες πρέπει να γίνονται αποδεκτές σαν εξίσου αληθινές. Τα ουράνια φαινόμενα «επιδέχονται πολλαπλές αιτιολογήσεις ως προς τη γέννηση τους και πολλαπλές αιτίες ως προς τη φύση τους, που είναι όλες σύμφωνες με τις αισθήσεις μας.»⁹⁹ Τότε τι είναι αληθινό; Πως αυτές οι «πολλαπλές αιτιολογήσεις» είναι σύμφωνες με τον πραγματικό κόσμο των ουρανίων πραγμάτων; Μπορεί να υποθεθεί ότι όλες οι αιτιολογήσεις που δεν διαψεύδονται αντιστοιχούν πραγματικά σε υπάρχουσα πραγματικότητα; Ξανά ο Επίκουρος δεν οπισθοχωρεί από τις συνέπειες της θέσης του. «Οι πολλαπλές αιτιολογήσεις» είναι αληθινές, επειδή τα ουράνια φαινόμενα συμβαίνουν με πολλαπλούς τρόπους¹⁰⁰: δεν υπάρχει μια βέβαιη αιτία για αυτά, επειδή οι τρόποι που συμβαίνουν αυτά διαφέρει. Το συμπέρασμα εκπλήσσει, αλλά είναι εντελώς συμβατό, και ο Επίκουρος το επιβεβαίωσε με άλλη χαρακτηριστική θεωρία. Ακόμη και εάν στον κόσμο μας έπρεπε να υπάρχει μια μόνο αληθινή αιτιολόγηση ενός δεδομένου φαινομένου, αλλά χάρις στην «ίση κατανομή»¹⁰¹ (*ίσονομία*) των πραγμάτων σε ολόκληρο το σύμπαν, οι άλλες αιτιολογήσεις¹⁰² θα ισχύουν καλά σε άλλους κόσμους. Πρέπει λοιπόν όλες να γίνονται εξίσου αποδεκτές, και η προσπάθεια¹⁰³ να περιορίσουμε ένα ουράνιο φαινόμενο σε μια μόνη αιτιολόγηση μυρίζει «μύθο», είναι υπεροψία ανάξια του πνεύματος της αληθινής φυσικής έρευνας. Σε αυτό το εκπληκτικό αλλά εντελώς συμβατό συμπέρασμα βρίσκεται η αιτία πολλών περιέργων αποσπασμάτων στην αστρονομία και την μετεωρολογία του Επίκουρου τα οποία πρέπει να εντυπωσίαζαν κάθε αναγνώστη της Επιστολής προς Πυθοκλή¹⁰⁴ ή του πέμπτου και έκτου βιβλίου του ποιήματος του Λουκρήτιου, όπου ξανά και

98 Επικ. ii, παρ. 90, περίπτωση διάψευσης, παρ. 92, 93, και αλλού.

99 Επικ. ii, παρ. 86.

100 Ομοίως. Δες Επικ. ii, παρ. 87, 88, 113, και πολλά ειδικά παραδείγματα σε όλη την Επιστολή. Επίσης Επικ. i, παρ. 78-80.

101 Για πιο πλήρη συζήτηση για την *ίσονομία* δες Κεφαλ. Θ΄,

102 Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της ιδέας βρίσκεται στον Λουκρήτιο v 526-33.

103 Επικ. ii, παρ. 87, *όταν δέ τις τὸ μὲν ἀπολίπη τὸ δὲ ἐκβάλη ὁμοίως σύμφωνον ὄν τῶ φαινομένῳ, δῆλον ὅτι καὶ ἐκ παντὸς ἐκπίπτει φυσιολογήματος ἐπὶ δὲ τὸν μῦθον καταρρεῖ.*

ξανά αυτό που γνωρίζουμε ότι είναι η αληθινή αιτιολόγηση ενός φαινομένου τοποθετείται δίπλα-δίπλα με τις πιο παιδαριώδεις υποθέσεις. Είναι αδύνατον για ένα σύγχρονο κριτικό του Επικούριου – που είναι συνηθισμένος στις ακριβείς μεθόδους της σύγχρονης επιστημονικής έρευνας- να μην θεωρήσει τη μέθοδο του Επίκουρου υπερβολικά μη ικανοποιητική και απρόσεκτη. Πράγματι υπάρχουν στοιχεία ότι ακόμη και οι μαθητές του ήταν απρόθυμοι να ακολουθήσουν ολόψυχα τον δάσκαλο τους σε αυτό το σημείο. Ο Λουκρήτιος είναι συμπτωματικά περισσότερο δογματικός από την Επιστολή προς Πυθοκλή, και παραλείπει εναλλακτικές αιτιολογήσεις που προτείνονται εκεί, ή διαφορετικά, όπως στην περίπτωση που έχει ήδη επισημανθεί, παραπέμπει την λειτουργία τους σε άλλους κόσμους. Υπήρχε πράγματι καλή αιτία γιατί ο Επίκουρος έπρεπε να επιμένει λιγότερο στην ακρίβεια των αποτελεσμάτων στον τομέα της έρευνας από ότι στη συζήτηση της έσχατης σύστασης του κόσμου: επειδή τα φαινόμενα του ουρανού είχαν από μόνα τους μόνο μικρό ουσιαστικό ενδιαφέρον γι' αυτόν, δεδομένου ότι μπόρεσε μια φορά να καθιερώσει την μεγάλη αρχή ότι αυτά ρυθμιζόνταν από το φυσικό νόμο, και έτσι ελευθέρωσε τους ανθρώπους από τον τρόμο της πίστης στην θεϊκή δράση. «Πρώτα απ' όλα» λέει στην Επιστολή προς Πυθοκλή,¹⁰⁵ «δεν πρέπει να έχεις κατά νου ότι υπάρχει κάποιος άλλος σκοπός για τη γνώση για τα ουράνια φαινόμενα είτε αυτά θεωρούνται σε σχέση με τις άλλες φυσικές θεωρίες είτε αυτοτελώς, εκτός από την αταραξία (*άταραξία*) και την απόκτηση μιας σταθερής πεποίθησης». Αλλά πιο αληθινό κίνητρο γι' αυτά τα συμπεράσματα του από τέτοια συγκριτική διανοητική χαλαρότητα πρέπει βέβαια να βρεθεί στην άκαμπτη αποδοχή των συνεπειών, που είναι το σαφές σημείο όλης του της εργασίας. Για να φθάσει στα συμπεράσματα του ακολουθούσε μόνο «εκεί όπου οδηγούσε το επιχείρημα», και ως συνήθως ήταν εντελώς άφοβος να περιφρονήσει ή να γελοιοποιήσει, όταν ο ίδιος ήταν πεισμένος για την αλήθεια τους. Όπως μπορεί να είναι, ο κανόνας του Κανονικού που αφορά την έρευνα των ουρανίων φαινομένων πρέπει τώρα να ενισχυθεί: « οι αιτιολογήσεις των ουρανίων πραγμάτων πρέπει να στηρίζονται στις ενδείξεις που δίδονται από τα φαινόμενα και όταν σχηματίζονται υπόκεινται στον έλεγχο των φαινομένων, αλλά όλες οι αιτιολογήσεις είναι αληθινές και αντιστοιχούν σε υπάρχουσες πραγματικότητες, οι οποίες δεν διαψεύδονται από τα φαινόμενα».

Παραμένει το άλλο μέρος του «μη αισθητού», πολύ περισσότερο σημαντικό για φιλοσοφική και επιστημονική έρευνα, πράγματα δηλαδή, τα οποία έχουν την αυστηρή έννοια του μη αισθητού, επειδή από την ίδια τη φύση τους δεν μπορούν να γίνουν αντιληπτά από τις αισθήσεις. Ένα ορισμένο μέρος αυτών το έχουμε ήδη θίξει δι' ολίγον¹⁰⁶, αντικείμενα όπως τα σώματα των θεϊκών όντων δεν μπορούν να γίνουν αντιληπτά από τα αισθητήρια όργανα, αλλά εκπέμπουν εικόνες οι οποίες γίνονται κατευθείαν αντιληπτές από τον νου: αλλά βλέποντας ότι αυτή η «νοητική αντίληψη» είναι περισσότερο σχεδόν

104 "Unica illa in omnium temporum physica epistula Pythoclea", όπως ο Merbach (p. 27) πολύ σωστά το αποκαλεί.

105 Παρ. 85, δεξ Tohte, όπως ανωτ., σελ. 15.

106 Δες σελ. 16.

παρόμοια με την αισθητηριακή αντίληψη παρά με την σκέψη, είναι περισσότερο σε συμφωνία με τις επικούρειες αρχές να την θεωρήσουμε σαν ένα είδος άμεσης αίσθησης. Σε κάθε περίπτωση η συζήτηση τώρα πρέπει να στραφεί μάλλον σε αυτά τα «μη αισθητά» πράγματα, τα οποία βρίσκονται στο θεμέλιο της φυσικής συγκρότησης του κόσμου, τις έσχατες πραγματικότητες της ύπαρξης, πάνω στις οποίες έχει δομηθεί όλο το σύμπαν. Πως είναι δυνατόν, σε ένα σύστημα το οποίο στηρίζεται εντελώς στη βάση της αίσθησης να αποκτήσουμε γνώση τους; Πρέπει να θυμόμαστε, πρώτον, ότι για τον Επίκουρο αυτές οι έσχατες πραγματικότητες ήταν πάντοτε υλικές και πραγματικές. Μια έρευνα στις έσχατες πραγματικότητες δεν σημαίνει, όπως θα μπορούσε με κάποιους φιλοσόφους, συζήτηση αφηρημένων αρχών ή μη υλικών «ιδεών», αλλά έρευνα της φύσης και της συμπεριφοράς των ατόμων και του κενού, ξεχωριστά και σε συνδυασμό. Τα αντικείμενα λοιπόν τέτοιας έρευνας δεν διαφέρουν σε είδος από τα πράγματα της αίσθησης ή από τα ουράνια φαινόμενα, επειδή είναι πάντοτε υλικά και φυσικά. Εάν η όραση μας ήταν μόνο αρκετά ισχυρή για να αντιληφθεί το εξαιρετικά μικροσκοπικό, θα είμασταν ικανοί να εξετάσουμε την συμπεριφορά των ατόμων και των ατομικών ενώσεων όπως ακριβώς μπορούμε να το κάνουμε με κάθε αντιληπτή πραγματικότητα: είναι μόνο ο περιορισμός των αισθήσεων μας που υποβιβάζει την έρευνα σε αυτή την περίπτωση στο βασίλειο της σκέψης αντί για το βασίλειο της αίσθησης. Επιπλέον, πρέπει πάντοτε να έχουμε στο μυαλό μας ότι για τον Επίκουρο η διαδικασίες της σκέψης και της αντίληψης δεν ήταν σε καμία περίπτωση διαφορετικές σε είδος: η σκέψη¹⁰⁷, όπως η αίσθηση, είναι «κίνηση» των ατόμων της ψυχής, που βρίσκονται στο νου, όχι στα κέντρα της αίσθησης: αυτή η «κίνηση» προκαλείται από «εικόνες» ακριβώς με τον ίδιο τρόπο και ο Επίκουρος αναμφισβήτητα την φαντάζεται σαν διεργασία «απεικόνισης»: οι πιο απομακρυσμένες σκέψεις της είναι μόνο στην πραγματικότητα το αποτέλεσμα τέτοιας κίνησης που συνδυάζει τις εικόνες των εννοιών, που δημιουργούνται τελικά από τις αισθήσεις, σε μια νέα εικόνα. Με λίγα λόγια οι νοητικές διεργασίες δεν είναι τίποτα άλλο παρά μια πιο λεπτή αναπαραγωγή των διεργασιών της αίσθησης. Εάν αυτό είναι έτσι, και ούτε τα αντικείμενα ούτε το όργανο ούτε η μέθοδος έρευνας διαφέρουν στην ουσία από αυτά που χρησιμοποιούνται σε άλλα μέρη, θα περιμέναμε να βρούμε ότι οι αρχές που καθορίζουν τέτοια έρευνα ήταν επίσης οι ίδιες. Και αυτή είναι πράγματι η περίπτωση. Πουθενά ο Επίκουρος δεν κάνει διάκριση σε σχέση με την διαδικασία μεταξύ της έρευνας του μη αισθητού, με την αυστηρή έννοια, και της έρευνας των ουρανίων φαινομένων: βρίσκονται πάντοτε στην ίδια ομάδα. Η διαδικασία¹⁰⁸ και στις δυο περιπτώσεις πρέπει να αρχίσει από τα φαινόμενα, και οι γνώμες που σχηματίζονται πρέπει να ελέγχονται από τα φαινόμενα: η «διάψευση» και η «μη διάψευση» είναι και για τα δυο μέρη όμοια ο έλεγχος του αληθινού και του ψευδούς: το παράδειγμα που αναφέρεται πιο πάνω – η απόδειξη του Επίκουρου για την ύπαρξη του κενού από το επιβεβαιωμένο γεγονός της κίνησης- είναι τυπική περίπτωση διαδικασίας κατά την ενασχόληση με τις έσχατες πραγματικότητες: εάν μια

107 Για πιο πλήρη συζήτηση της διεργασίας της σκέψης δεξ Κεφάλ. Η'.

108 Δες τα αποσπάσματα που παρατίθεται πιο πάνω με αναφορά στο *τὰ μετέωρα*.

υπόθεση φαίνεται να είναι αντιφατική με τη μαρτυρία των φαινομένων πρέπει να απορριφθεί. Εδώ λοιπόν έχουμε την προέλευση δυο χαρακτηριστικών γνωρισμάτων του επικούρειου επιχειρήματος στην έκθεση του φυσικού συστήματος, τα οποία έγιναν πιο χαρακτηριστικά στο πιο εκτεταμένο έργο του Λουκρήτιου απ' ότι στις σύντομες *resumées*¹⁰⁹ της διδασκαλίας του δασκάλου του οι οποίες έφτασαν μέχρις σε μας. Πρώτον η αντίκρουση των αντιπάλων ή των εχθρικών φιλοσόφων παίρνει τη μορφή της επίδειξης ότι οι θεωρίες τους είναι αντιφατικές με τα γεγονότα της εμπειρίας¹¹⁰: δεν παραδέχονται την ύπαρξη ενός κενού, το οποίο θα έκανε αδύνατη την κίνηση, ή επιτρέπουν την επ' άπειρον διαίρεση, η οποία θα κατέστρεφε την διατήρηση του υλικού κόσμου και ούτω καθ' εξής. Δεύτερον, η θετική απόδειξη των επικούρειων θεωριών ξανά και ξανά λαμβάνει τη μορφή μιας προσφυγής στα γεγονότα της αισθητηριακής εμπειρίας, είτε σαν απόδειξη της αλήθειας των βαθύτερων υποθέσεων είτε σαν περιγραφή τους κατ' αναλογία: έτσι τα πολλά ένδοξα αποσπάσματα της περιγραφής τα οποία συνιστούν σε όχι μικρό βαθμό την ποιητική ομορφιά του έργου του Λουκρήτιου είναι τελικά μόνο η αυστηρή εκτέλεση των συνταγών του Κανονικού του Δασκάλου.

Κατά τη διαδικασία λοιπόν δεν είναι ούτε δυνατόν ούτε αναγκαίο να διακρίνουμε ανάμεσα στα δυο μέρη του μη αισθητού. Αλλά όταν τα αποτελέσματα πρέπει να εξετασθούν, είναι αμέσως φανερό μια σημαντική διαφορά. Το κύριο χαρακτηριστικό της έρευνας των ουρανίων φαινομένων είναι η αποδοχή σαν εξίσου αληθινών διαφόρων ερμηνειών του ίδιου φαινομένου: αυτό φαινόταν να είναι συνέπεια του καθαρά αρνητικού ελέγχου της «μη διάψευσης», και επίσης να αντιστοιχεί, όπως υποστήριζε ο Επίκουρος, σε μια πραγματική πολλαπλότητα των αιτίων της εμφάνισης τέτοιων φαινομένων. Αλλά όταν εξετάζεται η θεωρία του Επίκουρου σε ότι αφορά την έσχατη φυσική συγκρότηση του κόσμου, γίνεται φανερό αμέσως ότι αυτή η πολλαπλότητα των αιτίων και ερμηνειών έχει πεθάνει. Δεν υπάρχει αμφιβολία σε ότι αφορά την αληθινή εξήγηση, και ούτε σε μια περίπτωση δεν υπάρχει πρόταση για δυνατή εναλλακτική: ο Ατομισμός δεν είναι μια ανάμεσα σε διάφορες δυνατές θεωρίες του σύμπαντος, ούτε σε σχέση με κάποια από τις λεπτομέρειες του υπάρχει υπαινιγμός ότι οποιαδήποτε άλλη άποψη από αυτήν την οποίαν ανέπτυξε ο ίδιος ο Επίκουρος μπορούσε να είναι αληθινή. Πράγματι η Επιστολή προς Πυθοκλή¹¹¹ χαράζει την διάκριση με σαφήνεια και αλάνθαστα: « ούτε πρέπει να επιζητούμε η θεωρία αυτών των φαινομένων να είναι σε όλα όμοια είτε με τη συζήτηση των θεωριών πάνω στα διάφορα είδη της ανθρώπινης ζωής, είτε με τη λύση των άλλων φυσικών προβλημάτων, όπως για παράδειγμα, ότι το σύμπαν αποτελείται από σώματα και από ανέγγιχτη φύση, ή ότι τα βασικά στοιχεία είναι άτμητα και όλα τα παρόμοια, που επιδέχονται μια και μοναδική εξήγηση που είναι σύμφωνη με τα

109 Γαλλικά στο πρωτότυπο = περιλήψεις (Σ. Μ.)

110 Δες ειδικά Λουκρήτιο i 635-920, όπου πραγματεύεται τους προδρόμους των Ατομικών Φιλοσόφων. Η ίδια τάση στον ίδιο τον Επίκουρο μπορεί να φανεί στο Επικ. i, παρ. 49, όπου αναφέρει πολύ σύντομα ότι άλλες θεωρίες της όρασης δεν θα ερμηνεύουν τα γεγονότα τόσο καλά όσο οι δικές του.

111 Επικ. ii, παρ. 86.

φαινόμενα (*καὶ πάντα τὰ τοιαῦτα δὴ ὅσα μοναχὴν ἔχει τοῖς φαινομένοις συμφωνίαν*).¹¹² Εάν η διαδικασία σε αυτά τα δυο μέρη είναι ταυτόσημη, πως συμβαίνει τα αποτελέσματα να είναι τόσο διαφορετικά; Πως μπορεί ο Επίκουρος να ισχυρίζεται, όπως προφανώς κάνει, μια υψηλότερη – ή περισσότερο μοναδική- βεβαιότητα στα βασίλεια της έρευνας πιο πολύ απομακρυσμένη από την μαρτυρία των αισθήσεων; Η πλήρης συζήτηση αυτής της δυσκολίας, η οποία ανήκει μάλλον στην εξέταση των διεργασιών της σκέψης παρά στη διαδικασία, πρέπει να αναβληθεί μέχρι να φτάσουμε στην εξέταση της επικούρειας ψυχολογίας¹¹², αλλά το συμπέρασμα στο οποίο φτάσαμε εκεί μπορεί να αναφερθεί εν συντομία. Η σκέψη –ή ο συλλογισμός- για τις έσχατες πραγματικότητες του κόσμου οδηγείται με την σύγκριση και τον συνδυασμό των «ολοφάνερων» εννοιών, κάθε στάδιο στη μέθοδο να είναι μια νέα έννοια που αναγνωρίζεται ως μαρτυρία από μόνη της. Αυτές οι έννοιες συλλαμβάνονται με «πράξη αντίληψης από μέρους του νου» (*ἐπιβολὴ τῆς διανοίας*) ακριβώς ὅμοια με αυτήν με την οποίαν οι αισθήσεις αντιλαμβάνονται την «άμεση αντίληψη» του κοντινού αντικειμένου, ή ο νους τις λεπτές εικόνες οι οποίες εισδύουν σε αυτόν. Έτσι, αν και τα δεδομένα είναι τώρα πάρα πολύ απομακρυσμένα από την άμεση αίσθηση, και η μέθοδος με την οποίαν προσεγγίζονται και αναπτύσσονται είναι καθαρά νοητική, αυτή η μέθοδος είναι ὅμως ακριβώς ὅμοια -και ακόμη στην συνολική υλιστική αντίληψη του Επίκουρου- ταυτόσημη με την απλούστατη από όλες τις μορφές της αντίληψης της αλήθειας, την πράξη της παρατήρησης κατά την οποίαν οι αισθήσεις συλλαμβάνουν την εικόνα που αμέσως παρουσιάζεται σε αυτές. Δεν είναι έτσι αυθαίρετο συμπέρασμα από μέρους του Επίκουρου ότι οι έννοιες της επιστήμης έχουν μια «μοναδική» βεβαιότητα, αλλά ακόμη μια φορά, ακριβώς τόσο σταθερά όσο η πολλαπλότητα των αιτιολογήσεων στην περίπτωση των ουρανίων φαινομένων, ένα αυστηρό συμπέρασμα από την ψυχολογική ανάλυση της μεθόδου. Θα δειχθεί, όταν το θέμα θα συζητηθεί πλήρως, ότι αυτή η έκθεση δεν δίδεται κατηγορηματικά σε κάποια επικούρεια πηγή, αλλά υποστηρίζεται σθεναρά από περισσότερες από μια μαρτυρίες, ούτε μπορεί η περίεργη απόκλιση στα αποτελέσματα ανάμεσα στις δυο μεθόδους έρευνας να εξηγηθεί διαφορετικά. Μπορούμε λοιπόν να διατυπώσουμε τον κανόνα του Κανονικού ως εξής: «οι αιτιολογήσεις των έσχατων πραγματικοτήτων πρέπει να βασίζονται στις ενδείξεις των φαινομένων και όταν διατυπώνονται να υπόκεινται στον έλεγχο των φαινομένων: η αλήθεια επιτυγχάνεται με την «νοητική αντίληψη» της «ξεκάθαρης» αντίληψης των εννοιών».

Όπως ακριβώς λοιπόν τα διάφορα κριτήρια της αλήθειας είδαμε ότι πρέπει να στηρίζονται στην μια βασική αρχή του αλάθητου των αισθήσεων, έτσι τώρα οι κανόνες του Κανονικού καταλήγουν να είναι μόνο μια εκ νέου επιβεβαίωση αυτού του αλάθητου και μια δήλωση του τρόπου με τον οποίον πρέπει να χρησιμοποιούνται σε όλους τους τομείς της έρευνας. Σε κάθε περίπτωση η αρχή πρέπει να γίνεται από την αισθητηριακή αντίληψη, οι υποθέσεις της γνώμης και της σκέψης πρέπει να αναπέμπονται στην εμπειρία και να

112 Δες Κεφάλαιο Η'.

ελέγχονται από αυτήν, και το εξαιρετικά σημαντικό σημείο σε κάθε μέθοδο είναι η «άμεση αντίληψη», είτε αισθητηριακή είτε νοητική, που βλέπεται με προσεκτική παρατήρηση (έπιβολή). Είμαστε τώρα σε θέση να δώσουμε την πλήρη της δύναμη στην περίληψη αυτού του μέρους του Κανονικού στο αρχικό μέρος της επιστολής προς Ηρόδοτο¹¹³ «Πρέπει οπωσδήποτε να κάνουμε τις έρευνες μας σύμφωνα με τις αισθήσεις μας και συγκεκριμένα σύμφωνα με τις άμεσες παραστάσεις που μας δίνουν είτε ο νους είτε οποιοδήποτε άλλο από τα κριτήρια, καθώς επίσης (στο πεδίο της ηθικής) και σύμφωνα με τα αισθήματα που υπάρχουν μέσα μας, ώστε να μπορούμε με τη βοήθειά τους να βγάζουμε συμπεράσματα γι' αυτά που προσμένουν επιβεβαίωση και γι' αυτά που είναι αφανή.» Είναι στην πραγματικότητα, όταν κατανοήσουμε πλήρως τους όρους της, μια μοναδικά λιτή και ολοκληρωμένη περίληψη του συνόλου των αρχών της επικούρειας έρευνας.

Μέχρις εδώ οι κανόνες του Κανονικού αφορούσαν τις διεργασίες της παρατήρησης και της σκέψης. Αλλά ο φιλόσοφος πρέπει όχι μόνο να σκέπτεται και να παρατηρεί: πρέπει, ειδικά εάν πρέπει να είναι δάσκαλος, να εκφράζει τις σκέψεις του με τη γλώσσα. Και έτσι στο ίδιο εισαγωγικό μέρος¹¹⁴, το οποίο παρουσιάζει το Κανονικό στην Επιστολή προς Ηρόδοτο, υπάρχει συζήτηση για τη γλώσσα και την ορολογία που από πρώτη άποψη φαίνεται σχεδόν δυσανάλογη. Αλλά δεν είναι δύσκολο να αναζητήσουμε τους λόγους αυτής της έμφασης. Πρώτον είναι χωρίς αμφιβολία μέρος της διαμαρτυρίας του Επίκουρου υπέρ του «απλού ανθρώπου» ενάντια στον «επαγγελματισμό» άλλων φιλοσοφικών σχολών. Όπως αποσπά την διαλεκτική τους¹¹⁵, έτσι επίσης αποσπά την διάλεκτο τους¹¹⁶: η σκοτεινή και η τεχνική δεν πρέπει να έχουν θέση στο σύστημα του. Εφόσον πρέπει να απευθύνεται στον άνθρωπο «της κοινής λογικής», πρέπει να διατυπώνεται με σαφή και κανονική φρασεολογία. Αλλά πέραν από αυτό το πολεμικό κίνητρο, υπάρχει βαθύτερος λόγος που βρίσκεται κάτω από τις συνταγές του, ο οποίος έχει την προέλευση του κατευθείαν στην θεωρία των κριτηρίων της αλήθειας. Η σημασία του «ονόματος» που συνδέεται με τις έννοιες έχει ήδη επισημανθεί¹¹⁷: η «πρόληψις», που οφείλει την εγκυρότητα της σε μια σειρά από αντιλήψεις από τις οποίες συντίθεται, δεν έχει αξία για τη φιλοσοφία, ή ακόμη για την πρακτική σκέψη και την ίδια την πράξη της γνώσης, εκτός εάν χαρακτηρίζεται με ένα όνομα: δεν μπορούμε να μεταφέρουμε τις ιδέες μας στους άλλους, ή ακόμη να τις διατυπώσουμε στον εαυτό μας, εκτός εάν

113 Παρ. 38: *Ἔτι τε κατὰ τὰς αἰσθήσεις δεῖ πάντα τηρεῖν καὶ ἀπλῶς < κατὰ > τὰς παρούσας ἐπιβολὰς εἴτε διανοίας εἴθ' ὅτου δήποτε τῶν κριτηρίων (εδώ=αισθητηρίων ὀργάνων, αἰσθητηρίων), ὁμοίως δὲ < κατὰ > τὰ ὑπάρχοντα πάθη, ὅπως ἂν καὶ τὸ προσμένον καὶ τὸ ἄδηλον ἔχωμεν οἷς σημειωσόμεθα.*

114 Παρ. 37, 38.

115 D L x 31, δεξ σελ 3.

116 Επικ. i, παρ. 72 καὶ οὔτε διαλέκτους (λαϊκές εκφράσεις) ὡς βελτίους μεταληπτέον

ἀλλ' αὐταῖς ταῖς ὑπαρχούσαις κατ' αὐτοῦ χρηστέον.

117 Δες σελ. 14.

μπορούμε να τις βάλουμε σε λέξεις. Σε ένα επόμενο τμήμα της Επιστολής¹¹⁸ ο Επίκουρος συζητάει την προέλευση της γλώσσας, ρίχνει πολύ φως στην ψυχολογία της ονοματοδοσίας. Ήταν, υποστηρίζει, πρώτα μια φυσική διεργασία (φύσει): οι άνθρωποι παρακινούμενοι από την επιθυμία να εκφράσουν τα συναισθήματα του και τις εντυπώσεις τους «εξέβαλαν αέρα διαμορφωμένο σε σχήμα» για να τα εκφράσουν με διαφορετικούς τρόπους, όπως τους ερχόταν φυσικά, καθέννας στην δική του φυλή. Αργότερα¹¹⁹, όταν η σύμβαση της γλώσσας κατανοήθηκε προσεκτικά, οι άνθρωποι σε κάθε έθνος με κοινή συμφωνία (θέσει) εφηύραν ονόματα για τα πράγματα, για να αποτρέψουν την σύγχυση η οποία θα προκαλείτο εάν κάθε άνθρωπος «μιλούσε τη δική του γλώσσα». Τελικά, καθώς νέα πράγματα ήρθαν από ξένες φυλές είτε τα ξένα ονόματα τους εισήχθησαν με αυτούς είτε ένα επιλεγμένο με τον λογισμό (λογισμῶ) αποδόθηκε σε αυτά. Οι έννοιες λοιπόν πρέπει να εκφράζονται με ονόματα: και, αντιστρόφως αναγκαστικά, τα ονόματα πρέπει να εκφράζουν έννοιες. Αυτό που η φιλοσοφία ζητά περισσότερο από τις απαιτήσεις της κανονικής ζωής είναι ότι, όπως ακριβώς οι έννοιες πρέπει να είναι σαφείς, έτσι οι όροι της πρέπει σαφώς να τις εκφράζουν. «Πρώτα, Ηρόδοτε, πρέπει να αντιληφθούμε τις έννοιες που συνδέονται με τις λέξεις (τοῖς φθόγγοις), ώστε ανάγοντας σε αυτές τις έννοιες τις γνώμες (τὰ δοξαζόμενα) ή τα προβλήματα της έρευνας (τα ζητούμενα) ή της σκέψης (ἀπορούμενα), να μπορούμε να κρίνουμε (ἐπικρίνειν) και να μη μένουν όλα τα πράγματα αβέβαια για μας και να χανόμαστε σε ατέρμονες ερμηνείες, ή να χρησιμοποιούμε λέξεις κενές νοήματος.»¹²⁰ Το φιλοσοφικό λεξιλόγιο πρέπει να είναι άμεση και βέβαιη καταγραφή συσσωρευμένων αντιλήψεων, και συνεπώς, όπως ήταν, το νομισματικό σύστημα για την ανταλλαγή της φιλοσοφικής σκέψης: μόνο το νομισματικό σύστημα πρέπει να μην διαψεύδει την ονομαστική του αξία. Σαν τέτοιο θα διευκολύνει, και πράγματι θα κάνει δυνατή, την μέθοδο του ελέγχου της εξαγωγής συμπερασμάτων του νου με την μαρτυρία των αισθήσεων, που είναι το θεμέλιο κάθε αληθινής σκέψης και έρευνας το ίδιο στην καθημερινή ζωή και στους διάφορους τομείς της επιστημονικής και φιλοσοφικής έρευνας. Αλλά πως αυτό μπορεί να έρθει σε πέρας; Επειδή μια από τις πιο κοινές εμπειρίες στην καθημερινή ζωή είναι ότι τα ονόματα καθόλου δεν αντιπροσωπεύουν πάντοτε σαφείς έννοιες: οι λέξεις είναι ικανές να έχουν ένα πάρα πολύ συγκεχυμένο αριθμό από διαφορετικές σημασίες, και δεν είναι καθόλου πάντοτε η περίπτωση που «τη στιγμή που προφέρεται μια λέξη, αμέσως μέσω της «πρόληψης» η μορφή του πράγματος περνά στον νου»¹²¹. Ο Επίκουρος είναι προετοιμασμένος να αντιμετωπίσει αυτή τη δυσκολία: «είναι αναγκαίο η αρχική νοητική εικόνα (έννοημα) που συνδέεται με την κάθε λέξη

118 παρ. 75, 76.

119 Ο Guissani, *Stud. Lucr* 267-84, έδινε προσοχή στην σπουδαιότητα αυτού του ύστερου σταδίου. Ο Επίκουρος ασχολήθηκε με την παλαιά διαμάχη εάν η γλώσσα προέκυψε φύσει ή θέσει υποστηρίζοντας ότι και οι δυο διεργασίες είχαν την θέση τους αλλά σε διαφορετικά στάδια ανάπτυξης του λόγου.

120 Επικ. Ι, παρ. 37.

121 D L x 33.

να είναι φανερή και να μην χρειάζεται καθόλου απόδειξη (*ἀποδείξεως*), εάν βέβαια θέλουμε να έχουμε κάποιο κριτήριο στο οποίο να μπορούμε να ανάγουμε το αντικείμενο της έρευνας ή το θέμα της σκέψης ή τον σχηματισμό της γνώμης»¹²²: επειδή όπως λέει ο Επίκουρος κάπου αλλού¹²³, « η πρώτη σημασία κάθε ονόματος είναι άμεση και ολοφάνερη μαρτυρία». Επιστρέφουμε ξανά στην απλότητα και την κοινή λογική: η «πρώτη» και η πιο προφανής σημασία των λέξεων πρέπει να λαμβάνεται και να διατηρείται. Η ίδια φιλοσοφία δεν πρέπει μόνο να βρίσκεται μέσα στο πεδίο της παρατήρηση του κοινού ανθρώπου, αλλά η έκθεση της πρέπει να είναι σε γλώσσα μέσα στην άμεση κατανόηση του.

Ο κανόνας του Κανονικού λοιπόν σε σχέση με την χρήση των λέξεων είναι η άμεση κατάληξη και το πανομοιότυπο των αρχών του της έρευνας, και δεν υπάρχει ανάγκη να προσπαθήσουμε μια διατύπωση του, επειδή δεν θα μπορούσε να εκφραστεί με μεγαλύτερη σαφήνεια ή λακωνικότητα από όσο με τις ίδιες τις λέξεις του Επίκουρου. Δυστυχώς είναι ένα ιδεώδες το οποίο στην πράξη είναι πολύ δύσκολο – σχεδόν αδύνατον- να πραγματοποιηθεί, ούτε θα μπορούσε να υπάρχει μια περισσότερο πειστική περιγραφή των δυσκολιών του από ότι τα ίδια τα κείμενα του Επίκουρου. Αν και ο Διογένης¹²⁴ μας λέει ότι « οι όροι που χρησιμοποιούσε για τα πράγματα ήταν οι κανονικοί (κυριολεκτούσε) (*λέξει κυρία*)» και ο επικούρειος στον διάλογο του Κικέρωνα¹²⁵ υποστηρίζει ότι «ο Επίκουρος εκφράζει με λέξεις αυτό που επιθυμεί να πει και δηλώνει με σαφήνεια αυτό που μπορώ να αντιληφθώ», κριτικοί και αρχαίοι και σύγχρονοι έχουν εξίσου παραπονεθεί για την ασάφεια του ύφους του, και θα ήταν οπωσδήποτε δύσκολο να βρούμε κάποιο κομμάτι του φιλοσοφικού κειμένου του περισσότερο στρυφνό από την Επιστολή προς Ηρόδοτο. Είναι γεμάτη από πολύ εξειδικευμένους όρους- η «άμεση αντίληψη» (*ένάργεια*), η «εικόνα που περιμένει επιβεβαίωση» (*προσμένον*), η «εστίαση του νου» (*έπιβολή τῆς διανοίας*) είναι μερικοί που η δυσκολία τους έχει ήδη επισημανθεί – και παρά τις διακήρυξεις του, δεν είναι καθόλου απαλλαγμένος από το έγκλημα της χρησιμοποίησης λέξεων με περισσότερες από μια σημασίες, η «Αίσθηση»¹²⁶ (*αἴσθησις*) και η «πρόληψη» (*πρόληψις*) χρησιμοποιούνται και οι δυο για την πράξη και το αποτέλεσμα της, το «αίσθημα» (*πάθος*)¹²⁷ έχει και μια ευρύτερη και μια πιο στενή έννοια. Το γεγονός είναι ότι ο Επίκουρος προσπαθούσε να συνδυάσει δυο σχεδόν ασύμβατα ιδεώδη, τη χρήση κοινών λέξεων με την κανονική αποδεκτή σημασία τους, και τη μεγάλη ακρίβεια στην έννοια και την έκφραση. Οι κανονικές λέξεις της κοινής γλώσσας δεν είναι τόσο ακριβείς και πιστές, και λίγο από ότι οι γενικές έννοιες τις οποίες αντιπροσωπεύουν, ούτε η γλώσσα

122 Επικ. Ι , παρ. 38.

123 D L x 33 παντί οὖν ὀνόματι τὸ πρῶτως ὑποτεταγμένον ἐναργές ἐστι.

124 X 13.

125 De finib. i 5 15.

126 Δες σημειώσεις σελ. 6, 13.

127 Δες σελ. 13-15,.

της καθημερινής ζωής είναι προσαρμοσμένη στην ακρίβεια της φιλοσοφικής έκφρασης. Ουσιαστικά ο Επίκουρος έδινε μεγαλύτερη προσοχή στην ακρίβεια παρά στην διαύγεια, και σε πολλές περιπτώσεις όπου έβρισκε κοινές λέξεις διαφορούμενες ή τις είχε ήδη χρησιμοποιήσει με την «πρώτη τους έννοια», οδηγήθηκε να εφεύρει νέους όρους. Η συνέπεια είναι ότι πρακτικά δημιούργησε ένα νέο και πολύ εξειδικευμένο λεξιλόγιο, κατανοητό πράγματι στον ίδιο και αποδίδοντας καθορισμένες έννοιες, αλλά κινούμενος πολύ μακριά από την κοινή γλώσσα – όσο μακρύτερα, πράγματι, τόσο περισσότερο ευδιάκριτη και περιορισμένη γινόταν γι' αυτόν η σημασία των όρων του. Ούτε, από την άλλη μεριά, είχε εντελώς αποφύγει τον πυρήνα του διαφορούμενου. Οι λέξεις πρέπει οπωσδήποτε να παίρνουν τόσο πολύ από την σημασία τους από τα συμφραζόμενα τους ώστε το να καθιερώσει για μια μόνη λέξη μια μόνη ορισμένη σημασία και ποτέ να μην ξεφεύγει από αυτήν ή να την τροποποιεί είναι ένα ιδεώδες που ακόμη και ο πιο ακριβής στοχαστής θα το έβρισκε σχεδόν αδύνατον να το ικανοποιήσει. Σαν φυσικό αποτέλεσμα, αν και η έκθεση του συστήματος του Επίκουρου θα ήταν κατανοητή από εκπαιδευμένο επικούρειο, εξασκημένο στην ακριβή έννοια της επικούρειας ορολογίας και στις σκιές των μεταβολών τους, φαινόταν σκοτεινή σε αυτούς που έμεναν έξω από την παράδοση, και είναι περίεργα δύσκολο σε μας που έχουμε χάσει το νήμα για πολλούς από τους τεχνικούς όρους και μπορούμε μόνο να την αποκαταστήσουμε πολύ δοκιμαστικά με την προσεκτική σύγκριση αποσπάσματος με απόσπασμα. Παρόλα αυτά όχι μόνο το ιδεώδες του ήταν σε αρμονία με την γενική κατεύθυνση της φιλοσοφίας του και ο κανόνας καθόρισε μια συνεκτική ολοκλήρωση του Κανονικού, αλλά η ομολογημένη του πρόθεση αξίζει πολύ περισσότερη προσοχή στην ερμηνεία των κειμένων του από αυτή που έχουν δώσει πολλοί σύγχρονοι κριτικοί. Το να γνωρίζουμε ότι ο Επίκουρος είχε πρόθεση να χρησιμοποιήσει την ίδια λέξη με την ίδια έννοια, και αυτή η έννοια η «πρώτη» και πιο φυσική, είναι ένας εξαιρετικά πολύτιμος οδηγός για την κατανόηση πολλών σκοτεινών σημείων, και αυτοί που αγνοούν αυτή την αρχή κατά πάσα πιθανότητα μπορεί να ξεστράτισουν. Αν και η ορολογία του δεν ήταν πάντοτε συνεκτική, περισσότερο από την φιλοσοφία του, και οι δύο ομοίως είχαν την πρόθεση να είναι τέτοιες, και να δημιουργήσουν ένα αυστηρά συνεκτικό σύνολο.

Η λεπτομερής εξέταση του Κανονικού δείχνει λοιπόν ότι όμοια τα κριτήρια της αλήθειας και οι κανόνες της διαδικασίας εξαρτώνται για την εγκυρότητα τους από την βασική αρχή του αλάνθαστου της αίσθησης. Αν και μια κριτική εξέταση έχει κατά καιρούς αποκαλύψει δυσκολίες και ατέλειες στην θεωρία, αυτές δεν έχουν βρεθεί εξαιτίας λαθών στην λογική αλληλουχία ή την σύνδεση, αλλά είναι μάλλον συμφύη με την ίδια την κύρια αρχή. Το Κανονικό είναι ένα συνδεδεμένο σύνολο και σε περισσότερα από ένα σημεία η άφοβη επιμονή του Επίκουρου στην πραγματοποίηση των αρχών του και των συμπερασμάτων από αυτές έχει δώσει ευκαιρία για παρατηρήσεις. Η κριτική πρέπει λοιπόν να πέσει, όπως έχει γίνει και με τα αρχαία και με τα σύγχρονα

ερμηνευτικά σχόλια, μόνο στην ίδια την αρχή. Κάποιες από τις δυσκολίες¹²⁸, και ειδικά αυτές που συνδέονται με την αίσθηση της όρασης, έχουν ήδη συζητηθεί, και έχουμε δει πως οι προσπάθειες του Επίκουρου και των οπαδών του που έγιναν για να ξεφύγουν από την παραδοχή του ψεύδους κάθε αίσθησης ή τάξης αίσθησης, κατάφεραν μόνο κτύπημα πιο βαθεία στη ρίζα της κύριας θέσης. Παρόμοιου είδους κριτικές έγιναν νωρίς σε σχέση με τη θεώρηση του για άλλες μορφές αίσθησης, και καμία περιγραφή του συστήματος του δεν μπορεί εντελώς να τις υπερπηδήσει. Πάρτε, για παράδειγμα, τις αισθήσεις της γεύσης και της αφής:

«εάν», λέει ο Πλούταρχος¹²⁹, «από δυο ανθρώπους που λένε ο ένας πως το κρασί είναι στυφό, ο άλλος πως είναι γλυκό, κανείς δεν ψεύδεται ως προς την αίσθηση, γιατί το κρασί να είναι περισσότερο στυφό παρά γλυκό; Επίσης, άνθρωποι, που χρησιμοποιούν το ίδιο λουτρό, μπορεί άλλοι να το θεωρούν ζεστό και άλλοι κρύο και οι πρώτοι διατάζουν να τους προσθέσουν κρύο ενώ οι δεύτεροι ζεστό νερό.... Εάν λοιπόν, η μια αίσθηση δεν είναι περισσότερο αληθής από την άλλη, λογικά και το νερό δεν είναι περισσότερο ζεστό παρά κρύο ... αν πει κάποιος ότι το ίδιο πράγμα, που φαίνεται διαφορετικό στον καθένα, είναι και για τους δυο του είδους που είναι, τότε χωρίς να το καταλαβαίνει (εάν όλες οι αισθήσεις είναι αληθινές) λέει ότι είναι και ζεστό και κρύο».

Ο Επίκουρος¹³⁰ προσπάθησε να εξηγήσει αυτές τις διαφορές με την διαφορετικότητα στην ατομική σύσταση των οργάνων της αίσθησης του δέκτη: η γεύση του ανθρώπου που νομίζει το κρασί τραχύ έχει σχηματισθεί διαφορετικά από αυτήν του φίλου του, και επομένως, αν και η ατομική δομή του κρασιού παραμένει η ίδια και στις δυο περιπτώσεις, μπορεί να παράγει διαφορά στο αποτέλεσμα. Αλλά αν και χωρίς αμφιβολία τέτοια θεωρία μπορεί να βοηθήσει να εξηγήσουμε τις διαφορετικές κρίσεις της γεύσης, όμως, όπως σημειώνει ο Πλούταρχος, η θεωρία ότι όλες οι αισθήσεις είναι αληθινές, όταν οι αισθήσεις είναι αντιφατικές, καταργεί την πραγματικότητα της ιδιότητας στο αντικείμενο και μας αφήνει με ένα καθαρά υποκειμενικό κριτήριο κρίσης¹³¹: αντιφατικές αισθήσεις δεν μπορούν και οι δυο να μας δώσουν αληθινή πληροφορία για την εξωτερική πραγματικότητα. Η ίδια δυσκολία παρουσιάζεται πιο σοβαρή στο πεδίο της ηθικής. Εδώ το ένα κριτήριο για την κρίση της ορθής συμπεριφοράς είναι το «αίσθημα της ηδονής και του πόνου»: ότι μας δίνει ηδονή είναι καλό, ότι μας δίνει πόνο είναι κακό. Αλλά ακόμη μια φορά, τα αισθήματα των ανθρώπων μπορούν να διαφέρουν: ότι είναι ευχάριστο για μένα μπορεί να είναι επώδυνο για κάποιον άλλον. Δεν υπάρχει τότε αντικειμενικό κριτήριο για το καλό και το κακό, και ο κάθε άνθρωπος πρέπει να είναι νόμος για τον εαυτό του. Φαίνεται για μια ακόμη φορά να επιστρέφουμε στον μισό-σκεπτικισμό του Δημόκριτου. Τα Άτομα και ο Χώρος είναι οι μόνες πλήρεις πραγματικότητες και η σκέψη που αφορά αυτές και την συμπεριφορά τους είναι μόνη της αληθινή: οι ιδιότητες και τα φαινόμενα μας γίνονται γνωστά έχουν μόνο δευτερεύον είδος

128 Δες σελ. 18-22.

129 Προς Κωλώτ. 4 1109, U 250.

130 Δες Κεφάλ. Η'.

131 Πλούταρχ. 1 c *μηδὲν μᾶλλον εἶναι τοῖον ἢ τοῖον*.

πραγματικότητας, και η αίσθηση η οποία μας δίνει αυτή τη γνώση είναι επιρρεπής να είναι εσφαλμένη.

Αλλά ενώ ο Επίκουρος είχε χωρίς αμφιβολία ενστερνισθεί βαθιά περισσότερη από τη φιλοσοφία του Δημόκριτου, από αυτήν που αντιλαμβάνονταν, και οπωσδήποτε περισσότερη από αυτήν στην οποία είχε συναινέσει να αναγνωρίσει, έτσι ώστε παραδέχεται, για παράδειγμα, ότι οι «δευτερεύουσες ιδιότητες» είναι μόνο η κατοχή των ατομικών ενώσεων (*συγκρίσεις*) και δεν έχουν θέση στον κόσμο των έσχατων πραγματικότητων, αλλά δεν θα έχει κανέναν από τον σκεπτικισμό του Δημόκριτου. Η ένωση δεν είναι λιγότερο αληθινή πραγματικότητα απ'ότι τα άτομα και το κενό τα οποία την αποτελούν, οι ιδιότητες της δεν είναι λιγότερο αληθινές απ'ότι οι πρωτεύουσες ιδιότητες των ατόμων, και η αίσθηση η οποία μας δίνει την γνώση μας για αυτές δεν είναι μόνο αληθινή, αλλά είναι το μοναδικό όργανο για βέβαιη γνώση. Όσο κοντα μπορεί ο σκεπτικισμός να τριγυρίζει το το σύστημα του, εάν οι αρχές του εκτελούνται λογικά, ο Επίκουρος δεν θα έχει δωσοληψίες με αυτόν: είναι ικανοποιημένος που έχει πραγματευθεί ικανοποιητικά τέτοιες δυσκολίες όπως αυτές εμπλέκονται στην θεωρία του αλάθτου της αίσθησης. Αλλά ακόμη και αν κλείσουμε τα μάτια μας στις δευτερεύουσες δυσκολίες της θεωρίας παραμένει η μια αδυναμία η οποία βασανίζει το σύστημα του Επίκουρου, καθώς πρέπει οποσδήποτε κάθε αισθησιοκρατική φιλοσοφία – η υπέρτατη δυσκολία και στο πεδίο της γνώσης και στο πεδίο της ηθικής της απόκτησης αντικειμενικής γνώσης και ενός αντικειμενικού μέτρου. Η αλήθεια και η καλοσύνη πρέπει να είναι καθολικές, αλλά οι αισθήσεις με τις οποίες πρέπει αυτές να γίνονται γνωστές είναι οι αισθήσεις του ατόμου. Ποια εγγύηση υπάρχει ότι οι αισθήσεις του είναι ταυτόσημες με αυτές του γείτονα του ή ακόμη με τις ίδιες τις δικές του σε κάποια προηγούμενη ή μελλοντική περίπτωση; Το ότι ο Επίκουρος και οι μαθητές του είχαν συνείδηση αυτού του αδύνατου σημείου μπορούμε να το συμπεράνουμε από τον ζήλο τους, όταν το έφερνε η περίπτωση, να προσφεύγουν στην καθολικότητα των αισθήσεων και πεποιθήσεων, όπως, για παράδειγμα, στην υποστήριξη της ύπαρξης της ύλης¹³² ή της ύπαρξης των θεϊκών πλασμάτων¹³³. Αλλά στην πραγματικότητα το Ευαγγέλιο της αίσθησης, με όλη του την ελκυστική απλότητα και την φαινομενική βεβαιότητα πρέπει να οδηγεί στον ατομικισμό, τέτοιον όπως αυτός του Πρωταγόρα: ο ιδιαίτερος άνθρωπος πρέπει να γίνει «το μέτρο όλων των πραγμάτων». Έχει μείνει απομονωμένος με τις δικές του αισθήσεις και τα δικά του κριτήρια, και είναι απλή τύχη εάν στο γείτονα του θα δωθούν παρόμοια στοιχεία και συνεπώς θα φτάσει σε παρόμοια συμπεράσματα. Ο επικούρειος συνειδητά απέκλεισε τον εαυτό του από τη δημόσια ζωή και δεν έπαιρνε μέρος στην κοινές δραστηριότητες του κράτους. Αλλά δεν αντιλαμβάνονταν ότι το ίδιο το θεμέλιο του συστήματος του στην πραγματικότητα τον απέκλειε στη σκέψη και στη συμπεριφορά από τους

132 Επικ. i, παρ. 39.

133 Λουκρ. v 1169 ff.

συνανθρώπους του και τον άφηνε έναν φιλόσοφο κατ' ουσίαν μόνο και έρημο σε ένα έρημο νησί.

Αλλά δεν είναι το αντικείμενο της παρούσης εργασίας να ασκήσουμε κριτική στον Επικουρισμό από τα έξω ή να εκτιμήσουμε την αξία του σε σύγκριση με άλλες φιλοσοφίες. Είναι πράγματι απαραίτητο εξαρχής να επισημάνουμε τις δυσκολίες που προκύπτουν από τη βασική του θέση, αλλά μια πιο περισσότερο ορθή, επειδή είναι πιο συμπαθητική, εκτίμηση της αξίας της θα αποκτηθεί, εάν προσπαθήσουμε να την κοιτάξουμε μάλλον από μέσα, να χαράξουμε την γέννηση της, και να δούμε πως διατηρεί συνοχή σε μια σταθερή ενότητα, η οποία την κάνει άξια προσοχής σαν σοβαρή φιλοσοφία. Με αυτή την οπτική έχω προσπαθήσει να δείξω σε αυτό το κεφάλαιο πως τα αξιώματα και οι κανόνες του Κανονικού έχουν όλα δημιουργηθεί πάνω στην μοναδική θεμελιώδη αρχή. Τα επόμενα κεφάλαια, τα οποία ασχολούνται με την φυσική και την ηθική πλευρά του συστήματος, θα τα πραγματευθούμε με την ίδια οπτική. Το Κανονικό είναι το αναγκαίο σημείο εκκίνησης του Επικουρισμού, εντούτοις πολλά μπορεί να είναι μπλεγμένα τα οποία μπορούν να διευκρινισθούν μόνο μετά την εξέταση των άλλων μερών, επειδή από αυτά εξερτάται το σύνολο του υπόλοιπου συστήματος. Μπορεί πράγματι να λεχθεί χωρίς υπερβολή ότι η επικούρεια φυσική και ηθική είναι μόνο η ανάπτυξη σε πολλά διαφορετικά πεδία της υπέρτατης αρχής του αλάθητου της αίσθησης¹³⁴.

Μετάφραση: ΛΕΩΝΙΔΑΣ Α. ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΔΗΣ

134 Μπορεί να είναι ενδιαφέρον να συγκρίνουμε με τις αρχές του Κανονικού μια πρόσφατη και περίεργα παρόμοια δήλωση της στάσης και μεθόδου της συγχρονης επιστήμης γραμμένης από τον Δρ. Α. S. Russell στο κεφάλαιο του έργου του *The Dynamic of Science in Adventure*, p. 6 : «Η πραγματικότητα του επιστήμονα περιλαμβάνει δυο ευρείς τομείς εννοιών. Πρώτον, αυτά τα πράγματα, όπως ο εαυτός μας, τα άστρα, το τραπέζι, και ούτω καθ' εξής, τα οποία περιγράφονται κανονικά σαν πράγματα που τα παρατηρούμε ευθέως με τις αισθήσεις, των οποίων η πραγματικότητα γίνεται δεκτή χωρίς κριτική από τον κοινό νου. Δεύτερον, υποθετικές οντότητες όπως τα άτομα, τα ηλεκτρόνια, τα ασύρματα κύματα, και ο αιθέρας, τις οποίες δεν μπορούμε ευθέως να τις παρατηρήσουμε. Αυτές οι υποθετικές οντότητες θεωρούνται πραγματικές, πρώτον, εάν μια αναλογία μπορεί να βρεθεί να τις κάνει να αντιστοιχούν με πράγματα τα οποία κρίνονται ότι είναι πραγματικά, και, δεύτερον, εάν δίνουν ικανοποιητική έκθεση των πειραματικών γεγονότων τα οποία επικαλούνται για την ερμηνεία τους.»